

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : 1960

वर्ष : 16

जान्युआरी : 2022

अंक : 6

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुख

माधव रामानुज

कीर्तिदा शाह
महामंत्री

प्रफुल्ल रावल

संपादक
भरत भडेल

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-380 009

फोन : 26587947

परब ❖ जान्युआरी, 2022

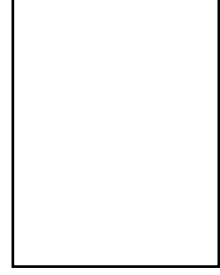
3

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.
લેખકોને:
- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgsp@gmail.com
Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: 26587947
www.gujaratisahityaparishad.com

આજીવન સભ્ય/સંસ્થાની સુધારણા માહિતી

આજીવન સભ્ય નંબર _____

[‘પરબ’ના સરનામાના લેબલ પર નંબર હોય છે.]

આજીવન સભ્યનું પૂરું નામ _____

અટક નામ પિતા/પતિનું નામ

સરનામું _____

_____ પીનકોડ

મોબાઈલ _____ રહેઠાણનો નંબર

આધારકાર્ડ નંબર / ચૂંટણી કાર્ડની ઝેરોક્ષ / લાયસન્સની ઝેરોક્ષ

આજીવન સભ્યની સહી

નોંધ: આ ફોર્મ સાથે આધારકાર્ડની સ્વપ્રમાણિત નકલ મોકલવા વિનંતી છે.

અનુક્રમ

પ્રમુખીય

- ◆ અલગાવથી લગાવ ભણી, પ્રકાશ ન. શાહ 7

કવિતા

- ◆ ચંદ્ર આથમ્યો અમારાં સપનાંની આસપાસ, રઘુવીર ચૌધરી 10, બે કાવ્યો, ઉદયન ઠક્કર 13, લખ ગઝલ, બેન્યાઝ ધ્રોલવી 15, તડકો, બેન્યાઝ ધ્રોલવી 15, પણ શરતોને આધિન, સમજણ, દિનેશ કાન્નાણી 16, ત્રણ ગઝલો, આબિદ ભટ્ટ 17, મુગ્ધ પરણેતર, પ્રીતમ લખલાણી 18

વાર્તા

- ◆ શ્વેતા પૂજારણ, પ્રવીણસિંહ ચાવડા 19, મોંસૂઝણું, મીરા જોશી 30

નિબંધ

- ◆ ઉપવાસ, રાઘવજી માધડ 36

ભારતીય સાહિત્ય

- ◆ 'ચક્ર'ના અનુવાદની સાથે સાથે, અરુણા જાડેજા 41

અભ્યાસ

- ◆ 'ગાંધી દોઢસો'ની ઉપલબ્ધિ, નરોત્તમ પલાણ 46

અવલોકન

- ◆ સુરતના હાસ્ય લેખકશ્રી નટવર પંડ્યાનું નૂતન ગ્રંથરત્ન - 'હાસ્ય પરં ધીમહિ', પ્રા. મધુસૂદન મ. વ્યાસ 51 તિરાડ, ચૈતાલી ઠક્કર 53 'સમય તો થયો'ની સોનેટરચનાઓ, દક્ષા વ્યાસ 56

ચર્ચા

- ◆ 'જૂનું પિયરઘર'માં જૂનું હોય?, પીયૂષ પારાશર્ય 59
- ◆ અને છેલ્લે...
ક્યાં છે સાહિત્યની પોથીમાં, પરથમીનો પોઠી, ભરત મહેતા 60
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું 32મું જ્ઞાનસત્ર યાદગાર રહ્યું 64
- ◆ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : કીર્તિદા શાહ 67
- ◆ 'પરબ' 2021 : વાર્ષિક સૂચિ, ઇતુભાઈ કુરકુટિયા 68
- ◆ આ અંકના લેખકો 85

પેલું કહે છે ને કે let us begin from beginning – બરાબર એમજ હું પદગ્રહણ વક્તવ્યનો કંઈક ઉલ્લેખ કરી એના અનુસંધાનમાં થોડીએક દિલી વાતો પહાડ, સમુદ્ર અને રણ એમ ત્રિવિધ સાખે કરવા ઇચ્છું છું.

અંબાલાલ સાકરલાલ. ઉદ્યમી જણ. મહાસભાના અધિવેશનમાં સ્વાગત પ્રમુખ તો વળી પરિષદપ્રમુખ પણ ખરા. એ ગયા ત્યારે રામાનંદબાબુના ‘મોડર્ન રિવ્યૂ’માં અંજલિનોંધમાં આવેલું કે In some respects he anticipated Gandhi. એમણે લખેલી એક વારતા સંભારું, અને એમ અંબાલાલના ‘અ’થી શરૂ કરું.

એ વારતા શાંતિદાસના જોડાની છે. મલયાનિલની ‘ગોવાલણી’ પ્રસિદ્ધ થઈ એનાયે આગલા દસકાની. ગામમાંથી પહેલો છોકરો દૂર, મોટા શહેરની કોલેજમાં ભણવા ગયો. રજાઓમાં ઘરે આવ્યો ત્યારે શહેરી છટાને શોભીતા ચમચમતા બુટમાં આવ્યો. જેમણે બાપગોતરમાં શહેર (ને ઊંચું ભણતર) નહીં દીઠેલ એ છોકરાંવ સારુ એ બુટ કેમ જાણે ઉપલી પાયરીની ઓળખ બની રહ્યા. પછી તો દર રજાએ શાંતિદાસ આવે ત્યારે દસવીસપચીસ એમ જોડાની જોડ વરદીથી લેતો આવે. હવે ચમચમતા જોડા તો ઠઠાડ્યા, પછી શું. ઇવનિંગ વોક, ગામને ગોંદરે સ્તો. ત્યાં શું તો કહે કે ઊભો કરો ચાનો ગલ્લો. જુવાનિયાનો કામધંધો હવે શું, સિવાય કે ચમચમતા જોડા, ગોંદરે ગામગપાટા ને ચાનાં ઢીબરાં. જોડાના એકચક્રી સપાટાએ ગામના મોચીનો ધંધો ભાગ્યો. વિનિમય પર ચાલતી ગામની અર્થવ્યવસ્થા અને પ્રથા આખી લથડી પડી... પછીની વાત છોડી દઈ એટલું જ કહું માત્ર કે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને એક સાંસ્થાનિક મુલકની વિષમ પરિસ્થિતિની એ દાસ્તાં છે.

સામે પલ્લે, એમ તો રા. વિ. પાઠકે – આપણા દ્વિરેફે સ્તો – મુકુન્દરાયની વારતા ક્યાં નથી લખી? શાન્તિદાસના કિસ્સામાં આપણે એક તરેહનો અલગાવ કે વિખૂટાપણું અગર alienation જોયું. અહીં મુકુન્દરાય કોલેજિયન મિત્રોને લઈને ગામ આવે છે, અને એને ગોઠવું નથી. વિધવા બહેન અને બુદ્ધ બાપને પણ સોરવાતું નથી. મુકુન્દરાય અને મિત્રો પહેલી તકે પાછા ફરી જાય છે. પિતાના મુખમાં પાઠકસાહેબે વિમળશાહનો પ્રસંગ મૂક્યો છે. વડીલે બંધાવેલી વાવ પર દાપું ઉઘરાવી ખાતા છોકરાને જોયા પછી વિમળશાહ માતાજી પાસે સંતાનને બદલે પોતાનું નખ્ખોદ જાઓ એમ માગે છે.

પલટાતી વ્યવસ્થાએ અને પેઢીભેદે સરજાતા આ અલગાવનો ઉગાર શો. અંબાલાલ સાકરલાલ અને રા. વિ. પાઠકની વચ્ચે આપણા એકના એક રણજિતરામ સાંબરે છે. એમણે એક સરસ પાત્ર સર્જ્યું છે, માસ્તર નંદનપ્રસાદ. નિરંજન ભગત રણજિતરામ ચંદ્રક વેળાએ એમનું ભાષણ તૈયાર કરતા હતા તે વખતે જે પણ હાથમાં આવે એને નંદનપ્રસાદની વારતા સંભળાવ્યા વિના છોડતા નહોતા એવી વાયકાનું, ભગતસાહેબ કને એમને જ સાધ્ય એવા

અનવદ્ય પઠનથી લાભાન્વિત એવો હું જરૂર સમર્થન કરીશ. આ નંદનપ્રસાદના મોંમાં રણજિતરામે એક શબ્દ મૂક્યો છે ennui – એન્યુઈ, ખરેખર જોકે ઑન્વી. પાંચેક દાયકા પર આપણે સૌ ‘અંબા રમવા આવ તો બતલાવું’ની તરજ પર સાર્વ-કામૂ, સાર્વ-કામૂ કરતા હતા ત્યારે એન્યુઈ એ ખાસી પ્રચલિત સંજ્ઞા હતી. પણ થાકની, કંટાળાની, બલકે વિરતિની આ વાત એના પણ પાંચ દસકા પૂર્વે રણજિતરામ લઈ આવ્યા હતા.

આ જે વિરતિ અગર અલગાવ, એનું વારણ શું. નંદનપ્રસાદ નાનાવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં પરોવાવાના વિકલ્પમાં એનું વારણ જુએ છે. ગુજરાતની વિકાસરેખાના સગડ પકડવા આપણે અંબાલાલ સાકરલાલથી પાછળ જઈએ ત્યાં દલપતરામ સાંભરે છે. ભોળાનાથ સારાભાઈએ, કેમ કે ફોર્બ્સ કહેતાં ફાર્બસસાહેબને ગુજરાતી શીખવું હતું, દલપતરામને છેક વઢવાણથી તેડાવ્યા. દલપતરામ વઢવાણથી પગપાળા પહોંચ્યા. ફાર્બસ રેનેસાંનો વારસો લઈને આવ્યા હતા. દલપતરામને નવી દુનિયા અને નવા જ્ઞાનનો પરિચય એમના થકી – કહો કે એમણે વઢવાણથી અમદાવાદનું અંતર ગાઉમાં નહીં એટલું સૈકાઓમાં કાપ્યું હતું. 1841થી 1850નો એ આખો દસકો સુરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજી અને માનવદર્મસભાથી માંડી અમદાવાદમાં દલપત-ફારબસ અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (ગુજરાત વિદ્યાસભા)એ રસકસવંતો છે. નવું જ્ઞાન ને ખૂલતી આવતી દુનિયામાં એવું કશુંક જરૂર હોઈ શકે છે જેમાં પેલી વિરતિનો મોક્ષ થાય અને અલગાવને સ્થાને સારીસરખી સોબતે લગાવ પણ થતો આવે.

આ જ દસકો, 1841થી 1850નો, તમે જુઓ – પણે પશ્ચિમમાં માર્ક્સ અને એન્ગલ્સનો છે. 1844ની માર્ક્સની હસ્તપ્રતો (મળી તો એ જોકે મોડેથી, માર્ક્સવાદ ચિત્રમાં આવ્યો તે પછી) અલગાવની સમસ્યાથી પરિચાલિત હતી. અલગાવમાંથી લગાવ એ યુવા માર્ક્સની (એક અર્થમાં માર્ક્સવાદપૂર્વ માર્ક્સની) તહેદિલ ખોજ હતી. એક પા આ થિયરીની છટપટાહટ અને બીજી પા વાસ્તવદર્શન: એન્ગલ્સે લંડન સ્લમ્સમાં બસર થતી જિંદગીઓનો, ધોલકાતાં જીવતરનો અભ્યાસ કરી જે મન:સ્થિતિ તારવી હતી તે હતી unfeeling isolationની, લાગણીશૂન્ય એકલતાની. માર્ક્સ-એન્ગલ્સનું મળવું એક વૈચારિક ભૂમિકા અને વાસ્તવદર્શનનું મળવું હતું. વિચાર અને વાસ્તવ વચ્ચે સાર્થક આપલેની જે એક આખી સંઘર્ષગભાં એટલી જ સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા છે એમાં પણ તમે અલગાવનો ઉગાર જોઈ તો શકો.

અલગાવ અને લગાવનું આ દ્વંદ્વ ક્યાંથી ક્યાં લઈ જાય છે, આપણને? જયંત ખત્રીની વાર્તા ‘અમે બુદ્ધિમાનો’ યાદ આવે છે. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનું વાતાવરણ છે એટલે યુવાન હૈયાં અનુભવી શકે એવી લગાવગુંજાશ હાજરાહજૂર છે. પણ એ જે એક સામાજિક સંદર્ભ છે તેમ વૈયક્તિક પ્રશ્નો પણ છે, જેમ કે વયસહજ યૌન ખેંચાણ. બુદ્ધિમાનો પૈકી એકની આત્મહત્યા વાયક સમક્ષ આવે છે ત્યારે સમજાય છે કે અલગાવથી લગાવનું અંતર કાપવું જેટલું સુકર લાગે છે એટલું સરળ નથી.

આ જે આરત અને અનુવસન, આ જે longing અને belonging – ઉમાશંકરે જે શબ્દ ક્યાંથી ક્યાં અને ક્યાં ક્યાં લઈ ગયો એનું કવિકૌતુક કીધું છે, એનું સ્મરણ કરતે કરતે બીજા એક કચ્છીમાડુને સંભારવાની છૂટ લઉં? યુસુફ મહેરઅલી. કચ્છનું સંતાન. ઓગણચાલીસમે વરસે તો મુંબઈના મેયર થયેલા. આપણા બદલતા સંગ્રામકારણનાં બે વળાંકસૂત્રો એમને નામે જમે બોલે છે – ‘સાઈમન ગો બેંક’ અને સવિશેષ તો ‘કિવટ ઈન્ડિયા’

(‘હિંદ છો રો’). કશીક મોહની હતી આ સૂત્રોમાં, જે યુવાનોને અલગવાની એકાંત કેદ અગર અલગવાના ઐશ્વર્યમાંથી લગાવે લાંગરી આપતી હતી. આ જે લગાવ, અલગવાનું આ જે વારણ, એ ક્યાં ક્યાં કેવે રૂપે પ્રગટ થતું હશે? આશક ને માણુકનું તો જાણે કે સમજ્યા... પણ આપણા આ મહેરઅલી બંધુનો એક અફલાતુન કિસ્સો બર્ટ્રમ વુલ્ફે ‘ધ સ્ટ્રેન્જ કોમ્યુનિસ્ટ્સ આઈ ડેવ મેટ’ કે એવા જ શીર્ષકની કિતાબમાં નોંધ્યો છે. માંદગીની સારવારના એક ગાળામાં યુસુફ અમેરિકા હતા. ક્યાંક જતા હશે ને દરિયો દીઠો તો કારમાંથી ઊતરી દોડી ગયા ને મહીંથી આચમની ભરી – અમ હિંદીવાનોને સારુ તીર્થોદકનો જે મહિમા છે તે તમને અમેરિકનોને ક્યાંથી સમજાય, વારુ, તો, અલગવાને લાંઘી જતા લગાવનું આ પણ એક રૂપ છે સ્તી.

આ ભારતપ્રીતિ, આર્થિક સામાજિક ન્યાય સારુ સંઘર્ષ અને ગતિ, વ્યાપક વિશ્વ-માનવતાનું ખેંચાણ, સ્વતંત્રતા અને સમતાની લહે, અલગવાથી લગાવ ભણીની મથામણ કહો, અસ્તિત્વને અર્થ આપતાં વાનાં છે. કોઈ પણ સમયમાં આ બધી મથામણોએ ‘સત્તા’ સાથે ટકરાવાના પ્રસંગો તો આવતા જ રહેવાના. મનુષ્યજાતિની એ ઈતિહાસનિયતિ છે, આપણા સમયમાં સવિશેષ.

મુદ્દાની વાત એ છે કે સાહિત્ય જો સહૃદયતાને સંવારનું સંકોરતું મનાતું હોય તો આપણા સમયમાં સહૃદયતાની વ્યાખ્યામાં એક તરેહનું નાગરિક પરિમાણ પણ લગભગ અવિનાભાવ જેવું છે. હિમાંશી શેલતનો કદાચ કંઈક વંચાયેલો પણ ચોક્કસ નહીં ચર્ચાયેલો વાર્તાસંગ્રહ ‘ધારો કે આ વાર્તા નથી –’ અહીં સાંભરે છે. એની તમામ કૃતિઓમાં રાજકીય અને સામાજિક પરિબળોનું દબાણ વરતાય છે. લેખિકાએ કહ્યું છે કે “જે કાળખંડમાં જીવવાનું આવ્યું છે એની ભીંસ અનુભવું છું... તમામ પ્રકારની, ખાસ તો નીતિમત્તા, પ્રામાણિકતા અને બૌદ્ધિક નિષ્ઠાની કટોકટીના કાળમાં જે કહેવાનો તરફડાટ જાગતો રહે છે એ જ લખાવે છે આ વાતો.”

ચોક્કસ સંજોગોમાં નાગર નરસિંહે પોતાને હળવાં કરમનો હું નરસૈંયો એમ કહ્યું હતું. આપણો સમય સૌને સારુ, સવિશેષ અક્ષરકર્મી માત્રને વાસ્તે હળવાં કર્મનો હું નાગરિક એમ પ્રીછવાનો છે. દલપતરામે વઢવાણથી અમદાવાદ પહોંચતાં સૈકાઓમાં કાપેલ અંતર અને થંભેલાં મનજળ ઝટ ડહોળી નાખવાના નર્મદબોલને સહારે આપણે જ્યાં આવીને ઊભા છીએ તે પાપપુણ્યની બારી આ છે. બીજી પાસ, છેલ્લાં દસ બાર વરસમાં આપણે ત્યાં ચર્ચાબાહ્ય રહેલાં પુસ્તકો ‘ઉમાશંકર જોશીની વિચારયાત્રા’ અને ‘ધારો કે આ વાર્તા નથી –’ છે જેમાં રાજકીય અભિજ્ઞા સંભરેલી છે: ‘લૅંડ ઓફ લોટસ ઇટર્સ’માં નહીં ખોવાઈ જતાં પેલી ‘ઑન્વી’ જે ઘરનું ઘર શોધે છે એનો રાજપથ અને જનપથ એક અદના અક્ષરકર્મીને નાતે મને તો આ જ વરતાય છે.

(ભુજ જ્ઞાનસત્રમાં બોલાયેલું ને બોલવા ધારેલું.)

ચંદ્ર આથમ્યો અમારાં સપનાંની આસપાસ | રઘુવીર ચૌધરી

1.

ડહોળાયેલી નદી શી પન્થાની આંખ ખૂલી,
માલાનાં આંસુમાં તારા ટમટમી ઊઠ્યા.
વાદળથી અણધાર્યું ઢંકાયું નક્ષત્ર.
મિત્રોએ સિગારેટ મૂકી દીધી.
એની સહેજ રાખ ખરી ન ખરી
ત્યાં સૂર્યના તડકામાં પ્રસરી
કપૂરની સુવાસ.

2.

ચંદ્ર આથમ્યો અમારાં સપનાંની આસપાસ.

3.

બધું બહુ જ ધીમે,
નીરવ ભાવે થયું.
છેલ્લે બારી બિડાઈ.
આ બાજુ અમારી ભીતર જાગી
નિર્જનતા નામની ઘટના.

4.

સુરેશભાઈ શૂન્યને ભારેખમ લેખતા
ત્યારે સવાલ થતો.
આજે અનુભવાય છે
અજયની અભીપ્સા:
‘પણ માલા,
જળનું બિંદુ જળમાં એકાકાર થાય
તેમ એકાકાર થવાની આપણી સાધના
કદાચ જન્મોજન્મ વિસ્તરવાની હશે...
જે સ્નેહ આ શૂન્યને આવરી લઈને
સમૃદ્ધ બની શકે
તેને પામવા મથું છું...
આપણે આપણી વચ્ચે
જેટલી દૂરતા સમેટી લઈએ

તેટલું આપણા પ્રેમનું ઐશ્વર્ય વિશેષ.'
 સુરેશભાઈ કહેતા કે આ માલા
 કદી પૂરેપૂરી ક્યાંય હાજર રહેતી નથી: અર્ધી બારી
 બહાર, અર્ધી જ અંદર;
 અર્ધી આ જન્મમાં, અર્ધી પરજન્મમાં.
 આજે સમજાય છે
 પ્રેયસીની મર્મકાયાને
 વ્યક્ત કરવા માગતા કવિની વ્યથા.
 'હું'ના દોરે
 શૂન્યના મોભે
 ગૂલતી જિંદગીને પ્રેયસી જાણતાં
 ભવોભવ વીતી જાય.
 પત્ર પાત્રોને ઘડતા સર્જકની જેમ
 સર્જકને ઘડતાં પાત્રોએ કહેલું:
 'આપણી આખી છબી પામવા આપણે કેટલા બધા
 સંબંધો કેળવવા પડે છે!
 અને ગમે ત્યારે
 કાળા અસવારના ઘોડાના ડાબલા
 આપણા લમણામાં ગાજી ઊઠે છે.
 ઘૂઘવતા સમુદ્રને દૂર ખેંચી જાય છે
 ઓટનાં મોજાં.
 છીપનાં મોતી શોધવામાં
 ચાંદની સહેજે સહાયક થતી નથી.
 એ માટે તો મરણિયા થઈને
 ઝૂમવાનું રહે છે અકળ ઊંડાણે.
 અકારથ બની જાય છે
 શહેરના ટાવરનાં ઘડિયાળનો સંવાદ.
 સળગતાં હોય વન એકાન્તનાં
 ત્યારે સમ્બન્ધનું સત્ય તારવી લેવાની
 મથામણ વિશે હજી તો
 તમારી કને કાન માંડીને બેસવું હતું.
 હજી એક બીજા પડાવ સુધી
 પહોંચવું હતું પણ -

5.

આંખો વડે જ જીવતું એક ચરિત્ર
 કહે છે:
 'અર્ધા પાકેલા મરણનો ભાર લઈને ફરું છું.

આથી હાથ લંબાવીને
 એકદમ કોઈને ભેટી શકતો નથી
 આ ન ભેટવાની સ્થિતિમાં પણ
 ‘દૂરના દરિયાનો આભાસ
 ચાંદનીમાં ચમકતો રહ્યો.’
 ન હોવાની વાત કેટલી બધી
 ખોટી છે સુરેશભાઈ!
 છેવટે તો નક્ષત્ર થવાની મમતા
 જગવતો સ્નેહ સાચો પડવાનો.
 પૂછો મૃણાલને.
 મરણને શરીરમાં પૂરીને
 તમે કેવા આબાદ નીકળી ગયા!
 ક્યાંય પગલી પાડ્યા વિના!

6.

મરણ કળી ન જાય
 એ રીતે જોવાનો પ્રયત્ન
 બીજા કોઈએ કર્યો ન હતો.
 દોડી જવાની આસક્તિ તો
 કોણે આચરી નથી ?
 પણ મરણોચ્છાની શીતળ ધારે
 સ્મૃતિ અને આસક્તિને છેદીને
 તમે દાખવી સમજણની શરૂઆત...
 પારદર્શક શાંતિના ખંડ સુધી
 મરણને દોરી જનારને કોઈકે
 વર્ષો પહેલાં પૂછેલું : યાદ છે ?
 ‘અભિમાન વિનાનો તે પ્રેમ હોય ?’
 સ્નેહથી સમજ સુધીની
 અવિરત યાત્રા
 એ જ તમારો મરણોત્તર પ્રેમ !

7.

સાક્ષરોના પત્રો
 ઉષાબહેને હજી ખોલ્યા નથી.
 સ્થગિત શબ્દે માત્ર લિપિથી શું ?
 આ શેષ ને રસિક
 પેલા જયંત ને ભરત -
 વાણીનો આખાબોલો વ્યવહાર

આજે અંતર્મુખ.
કેવો અણધાર્યો છતાં સહજ છે
આ સ્મરણ અને મરણનો પ્રાસ!!
આંખના ઝાકળમાં મહાકાળનો વિલાસ...
તમે પ્રબોધેલી ભંગુરતાની છબિ
ઝિલાઈ રહી છે મિત્રોના ધબકારે.

અનુભવાઈ રહ્યું એક સહિયારું
મરણોત્તર જીવન.
પ્રેમના પર્યાય વિના કળાય નહીં
એવું જીવન.

(‘પરબ’, નવે 1986માંથી પુનઃ પ્રકાશિત)

બે કાવ્યો | ઉદયન ઠક્કર

1. બોઝ

તમે જાણો છો કે બોઝે દીધું રાજનામું,
પક્ષ કોંગ્રેસના અધ્યક્ષપદેથી, તત્કાળ?
તમે જાણો છો કે ગાંધીનો હતો એમાં હાથ?
બોઝને રાજ્યના અધ્યક્ષપદેથીય કયાં
દૂર, ત્રણ વર્ષ સુધી હોદ્દો ધરાવી ન શકે,
એ ઠરાવાયું, મુસદ્દોય ઘડ્યો ગાંધીએ!

ન બગાવત કરી બોઝે, કે અદાવત ન કરી.

જાનબાઝોની ફના ફોજ બનાવી બોઝે
પ્હેલી બ્રિગેડનું જાણો છો કે શું રાખ્યું નામ?
ગાંધી બ્રિગેડ!... કર્યું વાયુ-પ્રસારણ બોઝે,
‘પ્રાણને પાથરી દેવા અમે તો આ ચાલ્યાં,
અમને ઓ રાષ્ટ્રપિતા! આપશો ને આશીર્વાદ?’
...ત્યારથી ‘રાષ્ટ્રપિતા’ નામ પડ્યું ગાંધીનું.

આવો હોઈ શકે સંબંધ? હા જી, હોઈ શકે,
એક સોહરાબ હતો ને હતો બીજો રુસ્તમ!

છંદવિધાન: ગાલગાગા/લલગાગા લલગાગા લલગાગા ગાગા/
લલગા

જેમ કે ‘ચાંદની જેમના પાલવનું શરણ શોધે છે’

2. મણિબેન પટેલ

‘પંડિતજી,
આ લો પેટી
પક્ષ સારુ સ્વીકારેલા રૂપિયાની...’
- સરદારના મૃત્યુના
દસેક દિવસ પછી
એના પુત્રી મણિબેને
નહેરુને જઈ કહ્યું.

‘ક્યાં રહો છો? ઘર છેને?
ઘર ચલાવવા સારુ
થોડાઘણા પૈસા છેને?’
એવું કશું
કાંઈ કશું
નહેરુએ પૂછ્યું નહિ.

(એક આડવાત કરું?
બારડોલી વેળા
જયજયકાર થયા પછી,
સરદારે કહ્યું હતું,
‘શ્રેય બધું બાપુને છે.
બાપુ ગુરુ, હું તો માત્ર
એકલવ્ય.’
બાપુ દ્રોણ હોય,
સરદાર એકલવ્ય હોય,
તો અર્જુન કોણ હશે?*)

મણિબેનની સાડીએ
સિવાયેલાં થીંગડાંને
તિજોરી પાસે ઊભેલી નહેરુની દીકરીએ જોઈ લીધાં.

પોતાની સાડીએ પણ
થીંગડાં લગાડવાનો
વારો નહીં આવે, માટે
એણે જે કર્યું,
તે કર્યું.

એનો બિચારીનો કશો વાંક ન’તો,
મણિબેનનો જ બધો વાંક હતો.

*આધાર : ‘ધ મેન હુ સેવ્ડ ઇન્ડિયા’, હિંડોલ સેનગુપ્તા

લખ ગઝલ | બેન્યાઝ ધ્રોલવી

નીડ કાગળમાં સળીથી લખ ગઝલ,
તું શબદની ડાળખીથી લખ ગઝલ.
છિદ્રના હર સૂર મીઠા ને મધુર,
ફૂંક મારી વાંસળીથી લખ ગઝલ.
લે કલમ-કાગળ ગગનના મેજ પર,
તું અષાઢી વાદળીથી લખ ગઝલ.
ભક્તિની મંદ મંદ હવા વ્હેતી રહી,
બાપુની એ કામળીથી લખ ગઝલ.
શ્વાસ કોરો એક કાગળ હોય છે,
જીવતરની પાંસળીથી લખ ગઝલ.
મીણબત્તીની ગઝલ હળવેકથી મૂક,
કાવ્યની દીવાસળીથી લખ ગઝલ.
કૃષ્ણ છે “બેન્યાઝ” ખડિયો શાહીનો,
મીરાંની તું આંગળીથી લખ ગઝલ.

તડકો | બેન્યાઝ ધ્રોલવી

ચકલી ચાંચે જાગે તડકો,
ચીં-ચીં કરતો ભાગે તડકો.
પુષ્પે પુષ્પે પ્યાસ મહકતી,
ઝાકળ પીને ભાગે તડકો.
પંખી ગોફૂણ છૂટે નભમાં,
ટહુકે-ટહુકે વાગે તડકો.
અશ્વ-પવન જ્યાં આવે પાદર,
બેસી જાતો ટાંગે તડકો.
ઉંબરમાં મહેમાનનવાઝી,
મોભે બોલે કાગે તડકો.
તું પડઘાતી નવઘણ કૂવે,
હું જૂનાગઢ રાંગે તડકો.
રોજ સવારે કરતો જ રિયાઝ,
તાના રીરી રાગે તડકો.

ઝોલી લઈને “બેન્યાઝ” ભિક્ષુક,
ઈશ્વર નામે માગે તડકો.

પણ શરતોને આધીન | દિનેશ કાનાણી

મળવા તો એ આવ્યા, પણ શરતોને આધીન
ઘેર સૌને બોલાવ્યા, પણ શરતોને આધીન.

આ તો એવું થયું કે આખું આકાશ ગયું,
પિંજરથી છોડાવ્યા, પણ શરતોને આધીન.

વારંવાર કીધું ત્યારે બસ એક તક આપી,
અમને પણ ચમકાવ્યા, પણ શરતોને આધીન.

સપનામાં જે જોયું તું, અસ્સલ એવું સુખ,
મારી સામે લાવ્યા, પણ શરતોને આધીન.

નહીં કોઈ સાજિસ કે નહીં કોઈ પક્ષપાત,
બંનેને સમજાવ્યા, પણ શરતોને આધીન.

કાચી ક્ષણમાં જ અડધું જીવન લઈ લીધું,
મરતા તો અટકાવ્યા, પણ શરતોને આધીન.

સમજણ | દિનેશ કાનાણી

મારા

પિતાજીએ

એકવાર કહ્યું હતું.

કવિતા લખવાનું ભૂત

તારા પર સવાર થયું છે! તો ભલે

પણ એક વાત

હંમેશા યાદ રાખજે

તું નબળો પડે તો વાંધો નહીં

પણ

કવિતા નબળી આવે છે

એવું તને લાગે ત્યારે

આ બધું

લખવા-બખવાનું માંડી વાળજે!!!

ત્રણ ગઝલો | આબિદ ભટ્ટ

જાગે છે

એકલો વિદ્યમાન જાગે છે,
કર શુકર કે સુકાન જાગે છે!

થઈ જવાનો વિનાશનો પ્રારંભ,
જે ઘડી એ ગુમાન જાગે છે!

સાફલ્ય ચૂમશે કદમ તારા,
નીતિ, નેકી, ઈમાન જાગે છે.

સૌ ગળે છે અહીં તો થૂંકવું,
પણ અરીસે જબાન જાગે છે!

માલનો ભાવતાલ ના વળતર,
જો, ખુદાની દુકાન જાગે છે.

ચીતરેલું છે ખેતરે લેવા,
રાત દાડો કિસાન જાગે છે.

જાત માણસ તમસમાં અટવાતી,
વેદ જાગે, કુરાન જાગે છે!

-0-0

ઘરનું છે વાસણ ખખડવું જોઈએ,
ઉંબરો આવે અટકવું જોઈએ.

જે ગમે છે એ ન આવે છે સમક્ષ,
દર્દ દર્પણનું સમજવું જોઈએ.

મોસમો માફક ન આવે તો પછી,
ટોચથી નીચે ઊતરવું જોઈએ.

ધર્મ થાનકનો ધજા પૂછે નહીં,
જ્યાં ચડાવે ત્યાં ફરકવું જોઈએ.

એક ખોબો જો મિટાવી દો તરસ,
શીદ કૂવાને કગરવું જોઈએ?

બંધ દરવાજા ભલે ઘરના રહ્યા,
દ્વાર ભીતરનું ઉઘડવું જોઈએ!

રાખશે તારી શરમ? છે ખાતરી?
હર યુગે શાને પ્રગટવું જોઈએ?

મુગ્ધ પરણેતરનું ગીત | પ્રીતમ લખલાણી

વહેલી સવારમાં વ્હાલમે આંખોમાં આંજણની જેમ મુને આંજ!
કે બાઈ! મારા મનનાં શ્રીનાથજી તો કેવા રે આજ થયા રાજી!...

ઓસરીએ બેસી મૂવો હુક્કાની જેમ રે
રોજ રોજ રોજ મને પીવે!
સાસુસસુર ભેળું હરખાતું મન મારું
કસુંબલ ડાયરામાં જીવે!

સમજી વિચારી ભલે મૂકું હું સોગઈ પણ હારવાની હોય બધી જીતેલી બાજી!...
કે બાઈ! મારા મનનાં શ્રીનાથજી તો કેવા રે આજ થયા રાજી!...

ઊભી બજારે હું નીકળું તો લોક મને
છાપાંની જેમ કેમ વાંચે ?
પાણીડે લથબથતી ઓઢણી સુકાવતી'તો
ભમરાળો તડકો કાં નાચે ?

ભોજનિયા પીરસવા નીકળું લઈ લાપશી ત્યાં પરણ્યાએ માંગી તાંજરિયાની
ભાજી!...
કે બાઈ! મારા મનનાં શ્રીનાથજી તો કેવા રે આજ થયા રાજી!...

મિત્રો,

ફેબ્રુઆરી અને માર્ચનો 'પરબ'નો અંક
જ્ઞાનસત્ર વિશેષાંક થશે.

'પરબ' પરામર્શન સમિતિ

બાબુલાલે કહ્યું, 'થોડીવાર શાંતિથી અહીં વરંડામાં બેસીએ, સાહેબ, પૂજારણ હમણાં આવશે.'

મારે શાંતિ-અશાંતિનો પ્રશ્ન જ નહોતો. પરાણે મને પકડી લાવ્યા હતા. હું એમના કબજામાં હતો. બેસાડે ત્યાં બેસવાનું થાય તે જોવાનું, ખાસ્સો મોઢો વરંડો અને ફરતે અઢી-ત્રણ ફૂટની પડદી. ઘરને તાળું નહોતું; માત્ર હડો આડો કરેલો હતો.

'એને શું કે અત્યારે આરતીનો ટાઈમ. આખી સોસાયટીનાં બૈરાં અને છોકરાંની ભંજૂર ભેગી કરે છે. મને તો અમુક વખતે હસવું આવે: ભક્તાણી આરતી ઉતારે એ તમે એકવાર જુઓ -!'

આટલું કહીને એમણે આંખ મિંચકારી અને પોતે મોટી મજાક કરી હોય એમ પીળા દાંત બતાવી હસવા લાગ્યા.

જે રીતે અને જે સંજોગોમાં તે દિવસે હું એમનો મહેમાન બન્યો તે યાદ કરું છું તો હસવું આવે છે. નહેરુબ્રિજના છોડે એક ઓફિસના ડિફ્ટ આગળ મળી ગયા, કેમ છો શું છો કર્યું - ન કર્યું અને -

'હેંડો આપણા ઘેર', કહી થેલો આંચકી લીધો.

'અરે ભાઈ', નામ તરત યાદ આવ્યું નહોતું, 'ભગીરથભાઈના ઘેર મારી રાહ જોવાતી હશે.'

કોઈ કામે અમદાવાદ જવાનું થાય અને રાત રોકાવાનું હોય તો મારે માટે એક જ સ્થળ હતું: ભગીરથભાઈનું ઘર. અગાઉથી જાણ થઈ શકી હોય તો ઠીક, બાકી થેલો લઈને પહોંચી જવાનું, બે કુટુંબો વચ્ચેનો સંબંધ મારા પિતાજીના વખતથી હતો. બાબુલાલને મળવાનું થયું હતું - એને પરિચય કહી શકાય નહીં - તે ભગીરથભાઈના ઘેર જ. એકાદ વાર રાત્રે બેઠક પણ કરી હતી. ધંધાની વાતો એ લોકો કરે એમાં મને સમજ ન પડે, પણ બાબુલાલને કશાકની ફેક્ટરી હતી એવો આછો ખ્યાલ હતો. લગભગ અજાણ્યા માણસના ઘેર રાતવાસો કરવો એ વિચાર જ મારા મગજમાં ગોઠવાતો નહોતો.

અને ગ્રામ્ય આક્રમકતા. થેલો પડાવી લેવો. હાથ પકડીને ખેંચવો.

ભગીરથભાઈવાળી દલીલ ચાલી નહીં. 'મંડ્યા છો! કંઈ ભગીરથભાઈના નામ પર સિક્કો મારેલો છે? એવું હોયતો, હેંડો, એમને ફોન કરી દઈ -'

મારા થેલા સાથે પાસેના એસ.ટી.ડી. બૂથમાં ઘૂસી ગયા. બે જણ વચ્ચે કોણ જાણે શી વાતો થતી હશે. બાબુલાલ સતત મલકાતા હતા અને વચ્ચેવચ્ચે મારી સામે જોઈ વિચિત્ર ચેનચાળા કરતા હતા. છેલ્લે, બૂથનું બારણું ઉઘાડી રિસીવર મને પકડાવી દીધું. ત્યો, વાત કરો.

એ દિશામાંથી પણ સહાયમળી નહીં. ‘જઈ આવો. બાબુલાલની પરોણાગત માણો. જલસા પડશે.’

‘પણ ભગીરથભાઈ, આ તો-’

‘કોઈ માણસ પ્રેમથી આગ્રહ કરતો હોય તો એનું માન રાખવું જોઈએ.’

બોલતા હતા ઠાવકાઈથી: તો પછી, મજાક ઉડાવતા હોય એવું કેમ લાગ્યું હશે?’

*

‘બાબુલાલ, તમે મને આ ક્યાં લાવ્યા!’

સહજ રીતે મેં ફેકટરીના માલિકના બંગલાની કલ્પના કરી હતી, પણ એ મને લઈ ગયા - એમણે ‘સોસાયટી’ શબ્દ વાપર્યો હતો - એ તો ઝૂંપડપટ્ટી હતી. કેટલીયે સાંકડી, વાંકીચૂંકી ગલીઓ વટાવી પછી થોડી ખુલ્લી જગ્યા આવી ત્યાં એક બાજુ, કચરાના ઢગલા પાસે ગાડી ઊભી રાખી - આપણું આ પરમેનન્ટ પાર્કિંગ! - ત્યાં પાંચસાત છોકરા દોડતાં આવીને બોનેટ પર, કાચ પર હાથ ફેરવવા લાગ્યાં. બાબુલાલ એ વિસ્તારમાં લોકપ્રિય હશે; એમના આગમનને પડોશની ત્રણચાર ઝૂંપડીઓનાં બારણાંમાંથી વધાવવામાં આવ્યું.

હર્ષભર્યા ઉદ્ગાર ઊડ્યા - હોઈ! શેઠ આયા!

ટહૂકા સંભળાયા - એ... આવો આવો, શેઠ!

એટલું સ્વીકારવું જોઈએ કે બાબુલાલે જેને ‘આપણું ઘરે’ કહ્યું હતું તે જુદું પડી જતું હતું. જગ્યા ઘણી રોકી હતી, આઠદસ ઝૂંપડાં ભેગાં કર્યાં હોય એટલી. પાકી દીવાલો, ઉપર ધાબું, આગળ મોટો વરંડો.

‘આંચ બેસીએ, સાહેબ. ખુલ્લામાં સારું લાગશે.’

મંદિર દૂર નહીં, ઘરની પાછળ જ હશે. ઘંટારવ સંભળાતો હતો. બાબુલાલ એકધારું બોલ્યે જતા હતા, પરંતુ એમનો સ્વર દૂર ને દૂર જતો ગયો, મારી આંખો આપોઆપ બંધ થઈ ગઈ અને ક્યાં કોની પાસે બેઠો હતો તે ભુલાઈ ગયું. નાના હતા ત્યારે, સંધ્યાટાણે, દોડતા રામજી મંદિરે પહોંચી જતા -

ઘંટારવ સંભળાઈ રહ્યો હતો તે મારા બાળપણનો હતો.

‘હમણાં આવશે.’

બે મિનિટ મૂંગા રહે તો બાબુલાલ શાના! ‘બસ, આવી સમજો.’

*

અને પૂજારણ આવી.

શ્વેત સાડી કેશ ઢંકાય એ રીતે આગળ ખેંચેલી હતી. ભગવા વસ્ત્રનો ટુકડો ગળા ફરતે સ્કાર્ફની જેમ બાંધેલો હતો. કપાળે ચંદનનો લેપ, ખભા પાસે જમણા હાથમાં થાળી. વરંડામાં પગ મૂક્યો ત્યાં સુધી આગંતુકો તરફ ધ્યાન નહીં ગયું હોય. નેત્રો ઢળેલાં હતાં અને હોઠ ધીમેધીમે ફફડતા હતા. થાળી જ નહીં, આરતીનો લય પણ પોતાની સાથે લઈને આવી હોય એવું લાગતું હતું. ચહેરો જળ વગર પણ ભીનો લાગતો હતો.

એ સ્થળે, એ વાતાવરણમાં, બાબુલાલની ઉપસ્થિતિમાં, આવું માણસ આવું રૂપ-?

ગૃહસ્વામીની સાથે અજાણ્યા પુરુષને જોઈને એ થંભી ગઈ.

થોડી ક્ષણોના એ ચિત્રની એક એક છાયા મારા ચિત્તમાં છપાઈ ગઈ છે. થોડે દૂર, હાથમાં પૂજાની થાળી સાથે ઊભેલી ઊંચી પાતળી યુવતી. એની પીઠ પાછળ સૂર્યાસ્ત પછીના આકાશની લાલી. શ્વેત વસ્ત્રની આજુબાજુ ફરફરતું બીજું, હવા કરતાં પણ પાતળું, સંધ્યાનું વસ્ત્ર.

બાબુલાલે હાથ જોડીને નાટકીય ઢબે ભક્તિભાવ વ્યક્ત કર્યો, 'માતાજી, જય જય!'

મજાક તરફ ધ્યાન આપ્યા વગર એ મારી પાસે આવી એ સહેજ નમીને થાળી મારી સામે ધરી - પ્રસાદ! મેં સાકરિયાના બે દાણા મોંમાં મૂક્યા.

'આ સાહેબ તો બહુ મોંઘા છે. નો'તું આવવું. પછી તારા સમ દીધા. કીધું, એને ખોટું લાગશે -'

એટલી ક્ષણો પૂરતું બાબુલાલનું અસ્તિત્વ જ ન હોય, એમની સામે જોયું નહીં, એમના પ્રલાપનો પ્રતિભાવ આપ્યો નહીં અને અંદર ચાલી ગઈ.

'કચરાના ઢગલા હતા. નકરો ગંદવાડ.'

એ સમયે એ વાતાવરણમાં વાતચીત માટે બાબુલાલને બીજો કોઈ વિષય મળ્યો નહીં. ઉકરડો ઠાલવી દીધો.

'ક્યાં?'

'બધું સાફ કરાવી મકાન તાણી દીધું. સરકારના કોઈ નિયમ અહીં લાગુ પડતા નથી. કોર્પોરેશનવાળા આ બાજુ ફરકતા નથી.'

બારણા તરફ ઇશારો કરતાં ઉમેર્યું, 'બધી ફેસિલિટી કરી આપી સાહેબ, એ ટુ ઝેડ; ફાઇવ સ્ટાર; ફીજ, ગેસ, કલર ટી.વી., આરઓ, સ્ટેન્ડિંગ કીચન, એ.સી. બેડરૂમ વિથ બાથરૂમ એટેચ.

આ થયો મકાનનો ઈતિહાસ. હવે મંદિરનો વારો.

'આપણે એક આઈડિયા લગાવ્યો, સાહેબ. આટલી વસ્તી, ત્રણસો ઉપર ફેમિલી હશે એટ લીસ્ટ, પણ એકે મંદિર નહોતું. બીજું એ કે આનામાં પણ ધરમની ઘેલછા જેવું થોડું ખરું. આપણે પ્રપોઝલ મૂકી ત્યારે, તમે માનશો, ૨ડી પડી. એ વસ્તીની તો શી વાત જ કરવી! ગાંડી થઈ ગઈ. અહીં પાછળના ભાગમાં બાવળની કાંટી હતી. પહેલાં ઈંટવાડા હશે એટલે મોટામોટા ખાડા હતા. મેવું પાણી ભરાઈ રહેતું. મચ્છરનું ઘર. એ વખતે આપણી કન્સ્ટ્રક્શનની બે સ્કીમ ચાલતી હતી. જે.સી.બી. અને ટ્રેક્ટર લાવી એવું સાફ અને સમથળ બનાવી દીધું જાણે ક્રિકેટનું મેદાન. નાનું મંદિર ચણ્યું અને ઉદેપુરથી મળી એવી ત્રણ-ચાર મૂર્તિઓ મંગાવીને મૂકી દીધી. કોઈ જાતનો વિધિ નહીં. આ વસ્તી! પ્રાણપ્રતિષ્ઠામાં સમજે નહીં. હા, જમણવાર કર્યો. એક ટંક પેટ ભરીને ખાવા નમળે એમને લાડુ, શિખંડ, ગરમગરમ ગોટા, બે શાક, દાળભાત, આઈસક્રીમ - અનલિમિટેડ! હાળું, સાહેબ, પુણ્ય તો ક્યાંક જમા થતું હશે. શું કો'છો?'

બાબુલાલ અને પુણ્ય-પાપ જેવો વિષય: એમાં મારે શી ટિપ્પણી કરવાની હોય?

ઘટનાક્રમ સામાન્ય રહ્યો હોત, સીધી લીટીમાં, આયોજન મુજબ, બાબુલાલે બળજબરી કરી ન હોત તો - મને વિચાર આવ્યો - આ સમયે હું ભગીરથભાઈના ઘેર બા અને ભાભી

પાસે બેઠે હોત. બસ, હવાનો એક કણ તૂટ્યો અને મારી આજુબાજુ તદન જુદી જ સૃષ્ટિ ઊભી થઈ, જ્યાં કશાનો એકબીજા સાથે મેળ બેસતો નહોતો. ઝૂંપડાં, આઘાં નાગાં ફરતાં બાળકો, ગંદકીના ઢગલા, મંદિર, આરતી.

બાબુલાલ.

અસાધારણ, રૂપવતી સ્ત્રી.

મારી પીઠ બારણા તરફ હતી. ધીમો સ્વર સંભળાયો ત્યારે સહેજ ચમકી જવાયું.

‘ગેસ્ટને ક્યાં સુધી બહાર બેસાડી રાખવાના છે?’ પાછળ ફરીને જોયું.

જીન્સ, ગુલાબી ટી-શર્ટ.

કમરની નીચે સુધી ઝૂલતા ખુલ્લા કેશ.

‘અંદર પધારો.’

(2)

પેસતાં ડાબી બાજુ પલંગ હતો; સામે બે ખુરશી. વચ્ચે ટીપાઈ પર ત્રણ ગ્લાસ, સોડા, બોટલ. સ્ત્રીએ હસીને, સહેજ લળીને પલંગ તરફ ઈશારો કર્યો. હું બેઠો તે પછી બે બાજુ મોટા તકિયા ગોઠવ્યા. ઝડપથી એક નજર નાખી વ્યવસ્થા તપાસી લીધી.

ચપટી વગાડી, ‘નાસ્તાની પ્લેટ બાકી રહી અને આઈસ.’

‘માણસોમાં વિચિત્રતાઓ ક્યાં ઓછી હોય છે!’

કયા માણસો અને એમની વિચિત્રતાઓ કેવી તેની સ્પષ્ટતા બાબુલાલના બીજા વાક્યમાં થઈ, ‘શ્વેતા, સાહેબ અડધા ભગત છે. ચિકનને નહીં અડે, એટલે બીજું કંઈક, ભાજીપાલા જેવું

.’

રસોડા તરફ જતાં એણે કહ્યું, ‘તમે ચિંતા ન કરો, બધું થશે.’

‘ઝપાટો જોયો? મંદિરેથી આવી અને પંદર-વીસ મિનિટ માંડ થઈ હશે. એટલીવારમાં તો ફેશ થઈ કપડાં બદલી લીધાં. મારા હિસાબે એને ઓછામાં ઓછા દસથી બાર જેટલા હાથ છે. બે હાથ શાક સમારે બીજા બે કૂકર મૂકે, બોટલ તરફ સોડા બધું ફટાફટ. આ જાદુ નહીં તો બીજું શું કહેવાય?’

નાસ્તાની પ્લેટ સાથે એ આવી અને બાબુલાલની પાસે બેઠી. બોટલ હાથમાં લીધી અને એકાગ્રતાપૂર્વક પેગ બનાવ્યા, જે દરમિયાન બાબુલાલ એની પીઠ પર, કેશ પર હાથ ફેરવ્યે ગયા.

‘કશાની ના નહીં, મૂંઝવણ નહીં, મને નહીં ફાવે, નહીં આવડે, મૂડ નથી એવા શબ્દો મોઝામાંથી નીકળ્યા નથી. ભણી નથી, બાકી મોટી ઓફિસર બની હોત, પાવરફુલ લેડી.’

‘મારા નસીબમાં જુદું લખેલું હશે.’

ઊભા થઈ અને વિનયપૂર્વક ગ્લાસ મારી સામે ધર્યો. બેઠી નહીં; સામેની ભીંતને અઢેલીને ઊભી રહી - મારી સામે જોઈ જય માતાજી કર્યું અને એક શ્વાસે આખો ગ્લાસ ઉતારી દીધો.

‘જોઈ મારી ડાર્લિંગની સ્ટાઇલ? પહેલો પેગ ડાયરેક્ટ લોહીમાં જવો જોઈએ. પછી

ઉતાવળ નહીં; બાકીના પેગ આપણી સાથે.’

ગ્લાસ હેઠે મૂક્યો અને ચેતાનું આખું શરીર ધ્રૂજી ગયું.

‘શું થયું?’ મેં પૂછ્યું.

‘સિતાર બજને લગી; ઔર કુછ નહીં હુઆ.’

મેં તો હજી એક ઘૂંટડી જ ભરી હતી પણ જોણે આખો ગ્લાસ ખાલી કર્યો હતો તેનો વિદ્યુતપ્રવાહ મારી રગેરગમાં વ્યાપી ગયો.

આ શું બની રહ્યું હતું?

શું હતી, કોણ હતી?

અને, એની આંખોમાં ભીનાશ આવી તે - ના, તે વિસ્કીની નહોતી.

*

બીજો પેગ ચાલુ થયો ત્યારે પણ એ બેઠી નહીં. આમતેમ આંટા મારતી હતી. જમણા હાથમાં ગ્લાસ હતો. ડાબા હાથે ચપટી વાગી અને ડોલન શરૂ થયું. કેશ આગળ આવીને છાતી પર પથરાઈ ગયા.

‘સાહેબ, જુઓ મારી ચેતા રાણી!’

નૃત્યના લય સાથે શબ્દો આવ્યા, ‘સા’બ, યે ઈન્સાન, જો આપ કે સામને બૈઠા હૈ, એક નંબર કા બદમાશ હૈ.’

‘મારાં વખાણ સાંભળો!’

વિસ્કી સાથે ભાષાને કોઈ સંબંધ હશે. જોકે, ગુજરાતી કરતાં હિન્દી એ સહજતાથી બોલી શકતી હતી.

‘દુનિયામેં એસા કોઈ ગલત કામ નહીં હોગા જો ઈસને ન કીયા હો.’

બાબુલાલના સંવાદો જુદી દિશામાં ચાલતા હતા.

‘તમારી ભલભલી એક્ટ્રેસોને લાવો; કોઈની તાકાત છે કે આની સામે ઊભી રહી શકે!’

‘મજબૂરી દેખો, સા’બ: યે શેતાન સે મેં પ્યાર કરતી હૂં.’

બાબુલાલે પાસેની ખુરશી બતાવી. વિસ્કીનો પ્રભાવ એમની ભાષા પર પણ પડ્યો હતો, ‘ઓંચ આચ. બેશ મારી પાહણ.’

બેઠા પછી એણે બોટલ હાથમાં લીધી, ‘એક જમાના થા: મેં બહાર નીકલતી થી તો ચૌરાહે પે ટ્રાફિક જામ હો જાતા થા.’

વાહનચાલકોની વિહૂલવળતા, પોલીસવાળાઓનું ચાંચલ્ય-સમજાય એવું હતું. અને, અપ્સરાને જોઈને ધ્યાનમગ્ન ઋષિઓની થતી એવી દશા ટ્રાફિક સિગ્નલની થતી હશે.

ઊભી થઈને આવી, પલંગ પાસે ઘૂંટણે પડી. ઢળેલાં નેત્રો. ધીમી ધારે મારો ગ્લાસ ભરાયો ત્યારે ગાલ પર પણ પ્રવાહી ઝરતું હતું.

‘આખાં હોળ વરહની હતી.’

‘હોળ નંઈ, પનરા સે ભી કમ, નૌંવી કક્ષા મેં પઢતી થી. રઘુનાથ હિન્દી કન્યા વિદ્યાલય.’

‘તાણે ઈના બાપે પૈણાઈ દીધી એક ડોહા જોડે. ગુપ્તા કરીને.’

‘પૈણાઈ નંઈ, બેચ દી થી, પૈસે લેકે.’ હસવા લાગી.

ખરીદી અને વેચાણ, તે પણ એ કિશોરીનું - એમાં રમૂજપ્રેરક તત્ત્વો હશે તો તે હું પામી શક્યો નહીં. જોકે, બાબુલાલ એની પૂરી કદર કરી રહ્યા હતા. ઉચ્ચ કક્ષાનું સંગીત સંભળાતું હોય એમ ખુરશીના હાથા પર થાપટો મારતાં ડોલતા હતા.

‘બૂઢે ગુપ્તા મેં જવાની આ ગઈ. એક સાલ મેં, એક સાલ ભી પૂરા નહીં, દસ મહિને મેં -’
આપો તાળી!

ખાલી ચડી હશે, ખભો ઝલાઈ ગયો હશે; મારાથી હાથ લંબાવી શકાયો નહીં અને વચ્ચે પડી તાળી મારાવતી બાબુલાલે ઝીલી.

‘બૂઢે ને - ઉસ કા કામ કિવક થા - બચ્ચા પૈદા કર દીયા.’

અહીં વિરામ આવ્યો જેમાં ગલાસ ખાલી થયા અને ભરાયા.

ગુપ્તાની કાર્યશૈલી તથા કામના નિકાલમાં રહેલી ત્વરાનું બીજું ઉદાહરણ:

‘ઔર ફીર મર ગયા સાલ્લા!’

સ્કૂલમાં વાર્તાલેખન શીખવવામાં આવતું: મુદ્દા પરથી વાર્તા લખો. અહીં પણ એ પદ્ધતિએ ફક્ત મુદ્દા જ આપવામાં આવ્યા હતા. ચૌદ વર્ષની છોકરી-નવમા ધોરણમાં ભણે છે - પિતા દ્વારા એને વેચી દેવામાં આવે છે - પતિની વય સાઈઠ - એક વર્ષમાં સંતાનપ્રાપ્તિ - સ્વામીનો સ્વર્ગવાસ.

વાર્તા નહીં, વાર્તાનું કંકાલ.

તમને સમજ ન પડે તો મથામણ કર્યા કરો. બાપ કેવો હશે? છોકરીને વેચી દેવાનું કારણ શું? સોદામાં માની કોઈ ભૂમિકા ખરી કે નહીં? સગી મા હશે કે ઓરમાન? કુટુંબ, પડોશ - કોઈ જોનાર, પૂછનાર નહીં હોય?

સામે બેસીને હસ્યા કરતો જોકર: એનો પ્રવેશ કયા તબક્કે થયો હશે?

ઉદાઓ જામ!

*

‘ક્યાં હતો, ‘લ્યા? આખો દા’ ડો ટિચાયા કરે છે, સુવ્વર?’

ખુલ્લું બારણું: ઝડપથી પ્રવેશીને છોકરો પૂતળા જેવો ઊભો રહી ગયો.

શ્વેતા ઊભી થઈ. એક હાથમાં ગલાસ; બીજો છોકરાના માથે ફેરવ્યો. ‘આ ગયે, બેટે?’

મહેફિલ ધરતીથી ઊંચકાઈ હવામાં તરી રહી છે. માતા નશામાં ડોલી રહી છે. એવા સમયે પુત્રનું આગમન: શું આ સંજોગોમાં અતિથિને ક્ષોભ થવો જોઈએ? એણે શરમાવું જોઈએ?

મા હાથ પકડીને છોકરાને અંદર દોરી ગઈ. બાબુલાલે મને ધરપત આપી, ‘ટેન્શન નહીં રાખવાનું, સાહેબ. તમે જોજો; બે મિનિટમાં રવાના કરી દેશે.’

અંદરની દિશામાં ઈશારો કરી, હું જોઈ શકતો નહોતો તે દશ્યનું વર્ણન કરી બતાવ્યું, ‘લાડ ચાલતાં હશે! મેરા બચ્ચા, પ્રિન્સ, બટુવા! બાથમાં લઈ બચીઓ કરશે અને દસ-વીસ રૂપિયા એના ખિસ્સામાં મૂકી દેશે. છોકરો ક્યાંક લારી પર ખાઈ લેશે.’

પછી છોકરો જશે ક્યાં? રાત ક્યાં કાઢશે? સૂવા માટે એને છાપરું ક્યાં મળશે?
તમારા પ્રશ્નોને વિસ્કીમાં ઘોળીને પી જાઓ.

બહાર આવ્યાં ત્યારે છોકરો નીચું ઘાલીને નીકળી જતો હતો, પરંતુ માતાએ એને રોક્યો. ટકોર કરી, વિનય, વિવેક, શિષ્ટાચાર કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં અનિવાર્ય છે. એમાં ચૂક થાય તે ચાલે નહીં.

ગ્લાસવાળો હાથ લંબાવતાં માએ કહ્યું, 'હમારે રિસ્પેક્ટેડ ગેસ્ટ હૈ. પ્રણામ કરો, બેટે.'

જોકે, છોકરાના અભિનયમાં ક્યાશ રહી. હાથનાં આંગળાં જેમતેમ ભેગાં કરી, મારી સામે જોયા વગર ચાલ્યો ગયો.

પાછળ આશીર્વાદ મોકલવામાં આવ્યા, 'ભણજો, ભણજો! નકર ભીખ માંગવાનો વારો આવશે.'

(3)

ક્યાંય તડ પડી નહીં. નાટકના પડદામાં ચીરો પડ્યો નહીં, જે સાંધવો પડે. થોડો વિરામ લેવો પડે. પછી, મસ્તક જોરથી હલાવી, બધું ખંખેરી નાખી દૃશ્ય આગળ ચલાવવા સાથી કલાકારોને પૂછવું પડે - આપણે કેટલે આવ્યાં હતાં? - એવી સ્થિતિ આવી નહીં.

'વો બાત કરો સા'બ કો. ખૂબ હંસેંગે.'

'કઈ વાત?'

'લાસ્ટ વીક હુઆ થા ન, મોર્નિંગમેં -?'

'મેલ એનું નામ. હલકી છે સાલી.'

પ્રસંગ કંઈક આ પ્રમાણે હતો:

બાબુલાલની પત્ની અને પુત્ર, ઉંમર વર્ષ અઠ્ઠાવીસ, એક બાળકનો બાપ: બેએ મળીને કાવતરું રચી, સવાર-સવારના દરોડો પાડ્યો હતો, એવા ખ્યાલથી કે દુરાચારીઓને રંગે હાથ પકડી પાડવાં. બારણાં પછાડ્યાં, બુમાબુમ કરી, પાપિણીને ગાળો બોલી, આજુબાજુની વસ્તી ભેગી થઈ.

પછી?

પછી શું હોય? કાચી ઊંઘમાંથી ઊઠીને બારણાં ઉઘાડ્યાં બેધડક. બંને પાત્રો અડધાં વસ્ત્રોમાં.

પછી?

આ તે કોઈ પ્રશ્ન થયો! અવળા હાથની એ...ક પડી અને છોકરો જા...ય નાઠો. પછી પેલીનો વારો. કરગરતી રહી, હાથ જોડતી રહી, ભૂલ થઈ ભઈશાબ, અને ચોકની વચ્ચેવચ્ચે હેઠે નાખી બરાબરની ધોઈ. ભક્તાણીએ ખોટી ચાપલાશકરી, વચ્ચે પડી, બાકી હાથપગ ભાગી નાખવાનો પ્રોગ્રામ હતો. આવા ભવાડા કરાય? લાજશરમ જેવું દુનિયામાં કંઈ છે કે નહીં?

પરાજિત શત્રુદળે પીછેહઠ કરી ત્યારે ટોળેવળી ઉભેલા સ્થાનિક સમર્થકોએ હુરિયો બોલાવ્યો અને છોકરાંએ પાછળ દોડીને પથરાવાળી કરી.

કથાના અંતમાં આવ્યો શાંતરસ.

‘એક વાત કહું, સાહેબ ? મને હાળું કંકાસ ગમતો નથી. એટલે, સાંજે ગયો બંગલે. એ લોકોને બેસાડ્યાં સામે. વહુને કહું, ચા મૂકો. સારી ભાષામાં થોડો ઠપકો આવ્યો. નાલાયકો, આટલું બધું ભોગવો છો. આવડો મોટો બંગલો, બે ગાડી, ઘરેણાં, મોંઘીમોંઘી સાડીઓ શોપિંગમાં કદી લિમિટ રાખી છે ? ત્યારે, પેલી નોંધારી બાપડી ઝૂંપડીમાં પડી રહે છે એ તમને નડી ? માણસાઈ જેવું કંઈ છે કે નહીં સાલાઓ ? જોકે, એ લોકોને પણ રીઅલાઈઝ થયું હશે. ખૂબ રોયાં.’

‘કમ ઓન!’

અપરાધીઓને પસ્તાવો, એમનું કરગરવું, ગૃહજીવનમાં ખંડિત થયેલી સંવાદિતાનું પુનઃસ્થાપન - આ વર્ણન લંબાયું હોત, પણ એ દરમિયાન શ્વેતા ઊભી થઈ હતી અને ઝૂમી રહી હતી. ધીમા લયમાં નૃત્યની પગલીઓ મૂકતી એ મારી પાસે આવી.

‘લેટ્સ ડાન્સ!’

*

ઝૂકી, ઢળી અને કેશના વાદળથી મારું આખું મોં ઢંકાઈ ગયું.

‘ના, ના-’

ખેંચીને ઊભો કર્યો, કમર ફરતે હાથ વીંટ્યા, બે ફૂદડી ફેરવ્યો પરંતુ આ અરસિક માણસના પગમાં નૃત્ય ન આવ્યું તે ન જ આવ્યું. હાથ છોડાવી પાછો મારી જગ્યાએ જઈ બેસી ગયો.

ગૃહસ્વામીને તો આમંત્રણની જરૂર હોય નહીં. ઠપકાભરી દષ્ટિ મારી તરફ નાખતાં - શું ભલામાણસ તમે ય! દેશી તે દેશી જ રહ્યા - બાબુલાલ ઊભા થયા, પૂતળીને બાથમાં લીધી, થોડા ઠેકડા માર્યા.

કાયરતા ગણો તો કાયરતા, હું સ્વેચ્છાએ નીકળી ગયો હતો; બાબુલાલને ધક્કો મારીને દૂર કરવામાં આવ્યા. ‘કોઈ દેખ લેગા તો સોચેગા, એક બંદર મેરે સાથ ડાન્સ કર રહ્યા હૈ!’

પછીની પાંચ-સાત મિનિટ એકલી ઝૂમ્યે ગઈ. વહેતી હતી, સરતી હતી. એ વૃક્ષ હતી અને એની ડાળીઓ લહેરાઈને અવનવી મુદ્રાઓ રચ્યે જતી હતી.

હું બેઠો નહોતો; તકિયાને અઢેલીને તરી રહ્યો હતો. કશું સ્પષ્ટ દેખાતું નહોતું, સમજાતું નહોતું. સપનું જ હતું. વાસ્તવમાં આતું બની શકે ? નજર સામે ચમત્કાર થાય અને એકમાંથી બે સ્ત્રીઓ બને ? એક ઝૂમી રહી છે, હાથમાં ગલાસ સાથે; બીજી ખૂણામાં સ્થિર ઊભી છે, શ્વેત વસ્ત્રોમાં.

અને આંખો સહેજ ઝીણી કરી મારી સામે તાકી રહી છે. એ દષ્ટિમાં શું છે - રમૂજ ? ઉપહાસ ?

બેઠો થઈ ગયો, આંખો ઝડપથી ઉઘાડબંધ કરી અને બે સ્ત્રીઓ પાછી એકબીજામાં ભળી ગઈ.

રાત ઓછી અને વેશ ઝાઝા.

એક માણસનું અણધાર્યું આગમન થયું છે: સાચા અર્થમાં અતિથિ. સવારે તો ચાલ્યો

જવાનો છે. આ નગર એને માટે સાવ અજાણ્યું છે. ભૌગોલિક દષ્ટિએ, સરકારના ચોપડે, ભલે અમદાવાદના છેવાડાનો ભાગ ગણાતો હોય, પરંતુ હકીકતમાં તો તે સ્વતંત્ર, આત્મનિર્ભર, સ્વયંસંપૂર્ણ સૃષ્ટિ છે. એનો થોડો પરિચય તો અતિથિને થવો જોઈએ. જેટલો સમય મળ્યો છે એમાં શક્ય તેટલી કથાઓ એને કહેવી જોઈએ. વિસ્તાર માટે, વિગતવાર વર્ણન માટે અવકાશ નથી; તો માત્ર માળખું એને ઝડપથી આપી દેવું જોઈએ.

બાકીનું એની પ્રહારશક્તિ પર છોડી દેવું.

એક સ્ત્રી, ચીંથરેહાલ, ગામને પાદર ભટકી રહી છે.

કોણ છે એ?

એ ગાંડી છે.

સાંભળો ગાંડીનું આખ્યાન. વિસ્તારીને નહીં તો ટૂંકમાં, તુજને સંભળાવું ગાંડી તણો મહીમાય.

‘આપ કો શાયદ માલુમ નહીં હોગા, સા’બ. ઈનકા યે સેકન્ડ મેરેજ હૈ. દૂસરી શાદી.’

પુત્રને લઈ મોટા ઉપાડે દરોડો એટલે કે,

પાડવા આવી હતી તે હતી બાબુલાલની દૂસરી ઓરત.

પહેલી શાદીનો ઈતિહાસ ટૂંકમાં, ત્રણચાર લીટીમાં સમેટી લેવામાં આવ્યો. બાપાએ બાબુલાલને નાનપણમાં પરણાવી દીધા હતા. વારુ, કેવી હતી તે કન્યા? તમને શું કહેવું, સાહેબ! પાસે ઊભી હોય તો શરમ આવે. વેતા વગરની, સાવ દેશી બાવળ. કારકિર્દીની શરૂઆતમાં બાબુલાલ સાઈકલ પર ફરી વોશિંગ પાવડરની થેલીઓ, એસિડ, ફિનાઇલ ઈત્યાદિ વેચતા. એમાંથી, ટૂંકા રસ્તે, ફેક્ટરીના માલિક બન્યા. અંદરબહાર સંપૂર્ણ રૂપાંતર થયું.

સમસ્યા આવી: બંગલો બનાવ્યો ન્યારો, ત્રણ માળનો, એમાં બાવળને ક્યાં રોપવો?

ટૂંકા રસ્તા બધે, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં હોય છે તેવી બાબુલાલની ફિલોસોફી. લાંબી ઝંઝટ ના જોઈએ. નાતના પંચને ભેગું કરી ફારગતી આપી અને પોતાના વર્તમાન સ્ટેટ્સને અનુરૂપ, બંગલામાં શોભે એવી, ભણેલીગણેલી, રૂપવતી, જ્ઞાતિના આગળપડતા કુટુંબની કન્યા-લાલ્યા એમ ન કહેવાય; હરખાતી, ઉછળતી-કૂદતી આવી.

રૂપવતી અને ભણેલી, પણ એનામાં, બાબુલાલના કહેવા પ્રમાણે, બે આની ઓછી હશે. લગનને માંડ વરસ નહીં થયું હોય અને ઉપાડો લીધો, ‘મોટાં બહેન’ને મળવાનો. એમ કે, જેવાં હતાં તેવાં, પણ એમને અન્યાય થયો છે અને પોતે એમનું સ્થાન પચાવી પાડ્યું છે. બાબુલાલે ઘણી સમજાવી, પણ માની નહીં. હવે, નવીનાં નખરાં-એ નવી મટીને જૂની ન થાય ત્યાં સુધી - ઉઘાવવાં તો પડે. કીધું, હેંડ, બહુ શોખ હોય તો. બે જોડી કપડાં, શાલ, ખાસ્સા રૂપિયા બધું લઈને ગયાં પેલીના પિયર.

ગામમાં પ્રવેશવાની જરૂર પડી નહીં; સ્વાગત ગામને પાદર જ થયું.

એક ગાંડી, ચીંથરાં ઓઢીને વડ નીચે પડી હતી તે ગાડી જોઈને બેઠી થઈ. બાબુલાલે નવીને સંભળાવ્યું, જાઓ, ઉતારો આરતી! તેમ છતાં, ‘બેન, મોટી બેન-’ કરતાં રૂપવતી થેલીઓ ઊંચકીને નારીઉદ્ધાર પરિષદના કાર્યકરતા મુર્ખાઈભર્યા ઉત્સાહ સાથે પાસે જવા ગયાં, તો-

ઢેખાળા, પથરા, ખોબેખોબે ધૂળ, જે હાથમાં આવ્યું તે અને ગાળો.

બાબુલાલ હર્યા, 'કાનનો નાનોમોટો રોગ હોય, સાહેબ, તો મટી જાય એવી અકસીર ગાળો.'

કબાટમાંથી બીજી બોટલ નીકળી.

'ના, હવે એક ટીપું પણ નહીં -'

લથડતી જીભે આ બબડચો ત્યારે મેં ગ્લાસ તકિયાની પાછળ સંતાડ્યો હશે કે સામે ધર્યો હશે ?

નવી બોટલ, નવો પેગ, તાજો અને તગડો.

સાથે એક તાજી તગડી કથા.

પત્નીને પુરોગામી હોય તો પ્રેમીકાને કેમ નહીં ?

'સા'બ, ઈસ કે લીચે મેં પહેલી નહીં હું.'

સુનાવણી શરૂ થાય તે પહેલાં બાબુલાલે પોતાનો પક્ષ રજૂ કરી દીધો, 'મારાથી સાત-આઠ વર્ષ મોટી હતી. હાવ ખખડી ગઈ'તી તોયે ત્રણ-ચાર વરસ નભાવી.'

અતિથિ પાસે વિકલ્પ હોઈ શકે ?

બડે શૌક સે કથા કહી રહેલા યજમાનોને એ વિનંતી કરી શકે ખરો, હાથ જોડીને, કે પ્લીઝ, રહેવા દો, મારે આગળ નથી સાંભળવું ?

બધું ધૂંધળું બની ગયું હતું, દશ્યો સુરેખપણું ગુમાવી બેઠાં હતાં. એવી જ દશા ભાષાની હતી; શબ્દોના અર્થ સમજાતા નહોતા. ચેતનાના મોટા ભાગના ખંડો બારીબારણાં બંધ કરી, બત્તી બુઝાવી, પોઢી ગયા હતા છતાં, વિડંબના એ કે અમુક કેન્દ્રો વધારે પડતાં જાગ્રત થઈ ગયાં હતાં.

હોઠ ઊઘડ્યા નહીં. બોલી શકાયું નહીં. મને લાગે છે, અતિથિ પાસે વિકલ્પ નહોતો. કથા કહેનારાઓને પણ દોષ દેવો જોઈએ નહીં. કથા પોતે આગ્રહ કરી રહી હતી: આમ કાયરની જેમ વચ્ચેથી છટકી જવા માગે છે ?

એ નહીં ચાલે. ચુપચાપ બેસી રહે અને સાંભળ.

બાકીની કથા શ્વેતાએ કહી.

બાબુલાલે છોડી દીધી તે પછી એનું શું થયું હશે ? ક્યાં હશે અને શું કરતી હશે ?

શ્વેતાના મનમાં ખટક પેઠી અને, બાબુલાલની જાણ બહાર, એણે તપાસ આદરી. અસારવાની એક ચાલી, જ્યાં બાબુલાલ દ્વારા એને રાખવામાં આવી હતી, ત્યાં પહોંચી, પડોશમાં પૂછપરછ કરી.-

'સા'બ, વસ્ત્રાપુર સ્ટેશનસે ઉસ ઓર, કાફી દૂર, એક ગલીમેં છોટાસાં મંદિર હૈ. મંદિર કે સામને એક પેડ કે નીચે રહેતી હૈ. યે બેવડા તો ઉસકા નામ તક સુના નહીં ચાહતા, લેકીન સા'બ, ઈન્સાનિયત નામ કી ભી કોઈ ચીજ હોતી હૈ. મહિને મે એક-દો બાર રિક્ષામેં બેઠ કે જાતી હું.'

'મેલ એનું નામ!'

'કુછ કપડે, રાશન, થોડે પૈસે ઔર ટિકિનકા ડિબ્બા. પાસ મેં બૈઠ કે ખિલાતી હું.

ચુપચાપ ખા લેતી હૈ.’

‘હાવ ફરી ગયું છે!’

‘પૂછતી નહીં હૈ મૈં કૌન હૂં, ઉસકી ક્યા લગતી હૂં. બોલતી નહીં હૈ. ઐસે દેખતી હૈ મેરે સામને... ઉન આંખો મેં કુછ ઐસા હૈ... સમજ મેં નહીં આતા લેકીન... ડર સા લગતા હૈ.’

(4)

પૂર્વના આકાશમાં રંગો ઊઘડી રહ્યા હતા. હવામાં સારી એવી ઠંડક હતી. થોડીથોડીવારે મંદ લહેરખી ત્વચાને સ્પર્શ કરી જાય તે સારું લાગતું હતું. નવો દિવસ: જીવન એનું કામ કરી રહ્યું હતું. માણસોની અવરજવર શરૂ થઈ હતી. આઘે, એક ગલીના નાકે, ચાની કીટલી પર ત્રણચાર ઓળા દેખાતા હતા.

ચકલી જેતું, પણ ચકલીથી ઘણું નાનું એક પક્ષી વરંડાની પાળી પર, મારાથી સહેજ દૂર, ચુપચાપ બેઠું હતું. બીજું એક, કોઈ વૃક્ષની ઓથમાં ઘૂ... ઘૂ... કરી લેતું હતું.

આંખ ખાસ્સી વહેલી ઊઘડી ગઈ હતી. ક્યાં છું, ક્યા સ્થળે, કોને ઘેર તેનું ભાન ધીમેધીમે થયું. ઊંઘ ક્યારે આવી, ભોજનના નામે પેટમાં કંઈ ગયું હતું કે નહીં: કશું યાદ નહોતું. બેઠો હતો ત્યાં, એ જ કપડામાં સૂઈ ગયો હતો. હળવેથી બેઠા થઈ, બત્તી કર્યા વગર, ઘરના ભીતરી ભાગોમાં સૂતેલાં માણસોને ખલેલ ન પહોંચે તેમ સાચવીને તૈયાર થયો હતો. તૈયારીમાં તો - બહાર વરંડાના એક ખૂણામાં નાનું બાથરૂમ હતું. દાત સાફ કરી, મોં હાથપગ ધોઈ, એ સંકડાશમાં જેમતેમ કરી પેન્ટ-શર્ટ બદલી લીધાં હતાં.

ખુરશીમાં બેઠો હતો અને પગ પાસે મારો થેલો પડ્યો હતો. વિદાય માટે તૈયાર, માત્ર યજમાનોને આવજો કરવાનું બાકી હતું. એ ક્યારે શક્ય બનશે તે અંગે અનિશ્ચિતતા હતી, પણ મને ઉતાવળ નહોતી. ઝાંખો પ્રકાશ, હવામાં શીતળતા, ચારે તરફ શાંતિ: ઊભા થવાનું મન થતું નહોતું.

‘આપની ચા.’

અવાજ થયો નહોતો; ક્યારે આવી તેની ખબર પડી નહોતી. જોકે મારા નેત્રો પણ અડધાં બંધ હતાં.

હાથમાં ટ્રે. એમાં ચાનો કપ અને પાણીનો ગ્લાસ. સઘરનાતા. શ્વેત વસ્ત્રો. આગલી સાંજે આગમન વખતે જોવા મળ્યું હતું તે સ્વરૂપ. ફેર એટલો કે ચહેરા પર વધારે સ્નિગ્ધતા, સ્વરમાં વધારે કુમાશ.

‘એક મિનિટ: ટિપાઈ લાવવાનું રહી ગયું -’

એનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં મેં ટ્રે પાળી પર મૂકી દીધી હતી.

‘આ આપણી ટિપાઈ.’

થેલા પર નજર હવે પડી, ‘આપ... જઈ રહ્યા છો?’

મેં ફક્ત હાથ જોડ્યા; ઉત્તરની જરૂર નહોતી.

પાછળની દિશામાં ઈશારો કર્યો, ‘એમને તો, દસ વાગ્યા પહેલાં-’

‘તમે ચિંતા ન કરો. ચાલ્યો જઈશ. આગળ ક્યાંક રિક્ષા મળી જશે.’

ક્ષોભ સાથે થોડીવાર નીચી નજરે ઊભી રહી. પછી હાથ જોડી મસ્તક ઢાળી પ્રણામ

કર્્યા, 'મેરી આરતી કા સમય હો ગયા. ક્ષમા કરના-'

શિલ્પ જેવી સ્ત્રી: એ મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરી રહી છે અને અણઘડ હું આરામથી બેઠો છું! તત્ક્ષણ ઊભા થઈ જવાયું. આવડ્યા એવા પ્રણામ કર્યા.

'આપ જાઓ મંદિરે. હું હજુ થોડીવાર અહીં બેસું તો વાંધો નહીં ને? એમ જ, અમસ્તા -'

'આપ હમ્ને શરમિંદા કર રહે હૈ, સર!'

'ચા થોડી ઠંડી થવા દઈ આરામથી પીશ.' આજુબાજુ જોયું, 'જગ્યા સારી છે. શાતા મળે છે.'

સમજવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય એમ એ નીચું જોઈને ઊભી રહી.

'યે આપ કા બડપ્પન હૈ, સર.'

'આપને મોડું થશે-' મેં કહ્યું.

આરતીનો સમય: એ તો સાચવવો જ રહ્યો. એ અંદર ગઈ અને - પૂજાની થાળી તૈયાર હશે - બહાર આવી. એક ક્ષણ થોભી, મારી સામે જોયા વગર મસ્તક ફરી એકવાર નમાવ્યું અને ચાલી.

ગેબી અંધારા-અજવાળામાં દૂર જઈ રહેલો, ઝાંખો ને ઝાંખો બની રહેલો, ઓગળી રહેલો આકાર.

હું જોઈ રહ્યો.

પૂજારણ, પૂજારણ!

હે સૈતા પૂજારણ!

તું ક્યાં જઈ રહી છે?

આ રસ્તો તને ક્યાં લઈ જશે?

પડી હશે કોઈ ઝાડ નીચે કે ફૂટપાથ પર, ત્યાં તને ગોઠડી ઓઢાડવા, દાળ-ચોખાની પોટલી આપવા કોણ આવશે?

ક્યાં હશે તારું મંદિર?

ક્યાં જશે તારો પૂજાનો થાળ?

મોંસૂઝણું - મીરા જોશી

'ડોંકટરે કહ્યું છે, તમે ઘરે જઈ શકો છો.' નર્સે બારીમાં તાકી રહેલ કેતકીનું ધ્યાનભંગ કરતા કહ્યું. કેતકી શરીરને શ્રમ આપતાં ઊભી થઈ, કપડાં બદલ્યાં, સાલ ઓઢી અને કોઈકને ફોન જોડ્યો.

'આવું છું.' સામે છેડેથી શબ્દો સંભળાયા. દવાઓ, ફાઈલ, કપડાં બધો સામાન થેલામાં ગોઠવી તે હોસ્પિટલની લોબીમાં આવીને અશ્વિનની રાહ જોતી બેઠી. ખાલી નજરને હોસ્પિટલની લોબીમાં દોડાવી. પોતે દાખલ થઈ ત્યારે હતું એવું જ બધું અકબંધ હતું. વોર્ડ, ડોક્ટરો, બેન્ચ,

કેન્ડીનની ગંધ, નર્સોની આવન જાવન, અવાજો, દર્દીઓના ચહેરા પરની નિરાશા અને હોસ્પિટલમાં આંટા મારતી હવડ વાસ... પરંતુ કશુંક બદલાયું હતું. કેતકીની નજર અનાયાસ પોતાની છાતી તરફ જવા દોડી, ત્યાં જ...

‘ચાલ જઈએ?’ અશ્વિને તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો, તે સહેજ કંપી ઉઠી.

‘હું છું.’ અશ્વિને ધીરે રહી કહ્યું. શરીર પર ઓઢેલી સાલ સરખી કરતાં તે ઊભી થઈ.

બંને પતિપત્નીની કોઈક ઉદાસીનું વજન ખમી ન શકતા હોય એમ આખા રસ્તે અબોલ હતા. ટેક્સીવાળાએ એપાર્ટમેંટના ગેટ પર ઉતાર્યા. અશ્વિન પૈસા આપીને ફર્યો ત્યાં તેણે કેતકીને પાર્કિંગ તરફ વળતી જોઈ. ધીમા પગલે ચાલતી કેતકીને લાગ્યું જાણે અનેક આંખો તેની આગળ-પાછળ મંડરાયેલી છે. ઉપર બાલ્કનીમાં પેલી શીલા જોઈ રહી હશે પોતાને? નજર ઊંચી કરી ખાતરી કરી લેવાનું મન થયું પણ પછી ચાલ ઝડપી કરી લિફ્ટ સુધી પહોંચી. ત્યાં અશ્વિન આવી ગયો.

5, 4, 3 લિફ્ટ નીચે આવતી જતી હતી એમ કેતકીને કોઈક અજાણ્યો ફફડાટ થતો હતો, કોઈક જાણીતું મળશે અને પોતાને પૂછી બેસશે તો...લિફ્ટ આવી, ખાલી હતી, કોઈ પ્રશ્નોનો સામનો નહોતો કરવો પડ્યો. તેને હાશ થઈ. છઠ્ઠા માળે લિફ્ટ ઊભી રહી. અશ્વિને ઘરનો દરવાજો ખોલ્યો, પંખાની સ્વિચ કરી. અવાજથી ઘરમાં સૂતેલી શાંતિમાં સહેજ વિક્ષેપ પડ્યો. બોજીલ વાતાવરણ હળવું થતાં અશ્વિને કહ્યું, ‘તું અંદર રૂમમાં સૂઈ જા, હું પાણી લઈ આવું.’

હોસ્પિટલમાં દાખલ થયા બાદ આજે વીસ દિવસે કેતકીએ ઘરમાં પગ મૂક્યો હતો સોફા, ટીવીસેટ, દીવાલ પર ટાંગેલો તેનો અને અશ્વિનનો સજ્જ હાસ્યબંધ ફોટો બધું જેમનું તેમ ગોઠવાયેલું હતું. ઘરની દીવાલો પર કેતકીની સુસ્ત નજર ફરી રહી હતી. પોતાના મનની જેમ દીવાલોમાં પણ ઝાળા બાજી ગયા હતા. ત્યાં જ એની નજર દીકરા મનના ફોટા પર અટકી. એકાએક તેને ભાન થઈ ઉઠ્યું કે પોતે માત્ર અશ્વિનની પત્ની જ નહીં દસ વર્ષના એક બાળકની મા પણ હતી. જેને ત્રણ મહિનાથી હોસ્પિટલમાં મળવા જવાયું નહોતું.

બેડરૂમમાં પગ મૂક્યો. જ્યાં તેના અને અશ્વિનના ચૌદ વર્ષના લગ્નજીવનની મધુરી યાદોની સુગંધ ફેલાયેલી હતી. શું હજું પણ અહીં એવી જ રસતરબોળ રાત ઊગશે? એ વિચારે તેનું ધ્યાન અરીસા તરફ દોર્યું. માથા પરના ઓછા થઈ ગયેલા વાળથી લઈ નીચે સુધી શરીરને ધ્યાનથી જોયું ને નજર છાતી ઉપર અટકી પડી. એકાએક તેને શરીર પર લપેટેલી સાલ ઉતારી પલંગ પર ફેંકી દીધી, એ સાથે જ છાતી ફાડીને આવી ઊભી વાસ્તવિકતા...! જમણા સ્તન વિનાનું પોતાનું સ્ત્રીત્વ! પહેલી વખત કેતકીને પોતાની અંદર કશુંક ખૂબ અધુરું લાગ્યું. Mastectomyનું ઓપરેશન કર્યા બાદ તેની છાતીનો ઉભાર, શરીરનું લચીલાપણું, એક છોકરાના જન્મ બાદ પણ અકબંધ રહેલી શરીરના વળાંકોથી શોભતી કુમાશ હવે ક્યાંક ખોવાઈ ગઈ હતી. અશ્વિને તેના છેલ્લા જન્મદિન પર ભેટ આપેલી પીળા રંગની એ જ કુર્તિ, પહેલીવખત તેને એમાં પોતે કઢંગી લાગી. અરીસામાંથી વારંવાર જાણે જૂની કેતકીને પકડવા મથી રહી હોય તેમ શરીરને વારંવાર આગળ પાછળ ફેરવી ચકાસી રહી હતી. પહેલા જેતું કશુંક શોધવા મથી રહી, પણ ના જડ્યું એ શરીર, એ કુમાશ, એ ખોવાઈ ગયેલો ઊભાર...

છાતીમાં ડાબી તરફ શોભતો સ્ત્રી સહજ ઊભાર અને જમણી તરફ ચાડી ખાતો કોઈક કાપી દીધેલાં વૃક્ષ સમો ખાલીપો કેતકીની આંખોમાં ખૂંચી રહ્યો. તેણે અરીસામાંથી જાતને ફેરવી ફરીથી શાલ ઓઢી લીધી.

‘પાણી...’ ગલાસ લેતી વખતે અશ્વિન સાથે આંખો મળી. એ ક્ષણમાં પતિપત્ની વચ્ચે એક મૌન સંવાદ રચાઈ ગયો.

‘જોને તારા વિના આ ઘરમાં નકરો સૂનકાર સર્જાઈ ગયો છે. ચકલીએ ઘડિયાળ પાછળ માળા બાંધી દીધા, ને આ કામવાળી પણ રજા પર નીકળી ગઈ એટલે રસોઈ પણ બહારથી..’

‘બસ..’ કેતકીએ અશ્વિનને અધવચ્ચે અટકાવતાં કહ્યું, ‘આમ કામ વગરનું બોલ બોલ કરવું તમને નથી શોભતું. શા માટે મને સાડું લગાડવા...’ આટલું કહેતા જ તેના ગળે ડૂમો ભરાઈ ગયો, આગળ બોલતાં અટકી તે પલંગની ધાર પર બેસી ગઈ.

‘કેતકી, તું એવા કોઈ વિચારો મનમાં ના લાવીશ.’ કહેતા અશ્વિન કેતકીની પીઠ ઉપર હાથ પસારવા લાગ્યો. કેતકીએ પતિના ખભા પર માથું ઢાળી દીધું.

ખબર જ નહોતી પડી, ક્યારે શરૂઆત થઈ. રોજની જેમ તે દિવસે પોતાના લાંબા વાળ ઓળાતી વખતે કાંસકો હાથમાંથી પડી ગયો. તે કાંસકો લેવા નીચે નમી અને અચાનક જમણી તરફની છાતીમાં અસહજ દુઃખાવો થયો. બાથરૂમમાં જઈને જોયું તો સમજાયું નહીં શું હતું. અશ્વિનને કહ્યું હતું, ડોક્ટર પાસે જઈશું એમ કહી તેણે વાત ટાળી દીધી, ને પછી દીકરાની દિવાળીની રજામાં ફરવા નીકળી ગયા. ફરી એક દિવસ દુઃખાવો થયો, આ વખતે અસહજ, અસહ... ને પછી હોસ્પિટલ, રિપોર્ટ, બાયોપ્સી, મેમોગ્રામ, એમ.આર.આઈ. અને નિદાન થયું - જમણા સ્તનનું સ્ટેજ-2નું કેન્સર. તેના રોજિંદા જીવનમાં એકાએક અણધાર્યો વળાંક આવી ગયો હતો. તે હેબતાઈ ગઈ, દિવસો સુધી રડી. ધીમે ધીમે કરીને કેન્સરના વિષાણુએ મોટી ગાંઠ બની પોતાની સ્તન પર ભરડો કરી લીધો હતો. એક જ ઉપાય હતો, જીવતા રહેવાનો - સ્તનમાં ફેલાયેલું વિષ તેના જીવનને ગળી જાય એ પહેલા વિષિત સ્તનને જ... ને આખરે Mastectomyનું ઓપરેશન, અને તેના શરીરથી અલગ કરી દેવામાં આવ્યું કેટલાય સ્પર્શપ્રેમથી પોષેલું એ સ્તન. જેનું હોવું શરીરના બધા અંગોની જેમ સાવ સહજ લાગતું, નહાતી વખતે, કપડાં બદલતી વખતે પણ ક્યારેય ખાસ ધ્યાન જ નહોતું જતું એ સ્તન અચાનક પોતાનામાં ઝેર ભરવા લાગ્યું એની પોતાને સહેજે જાણ નહોતી થઈ. પતિ સાથે પ્રેમ થતો ત્યારે જ જેની ઉત્કટતા અને આનંદ સમજાતો, દીકરાના જન્મ બાદ જેનું મહત્ત્વ વધુ લાગવા માંડ્યું હતું, એ બે અમૃતકુંભ સમાન સ્તનો પ્રત્યે છેલ્લા વર્ષોમાં પોતાનાથી સાવ નગણ્ય થઈ જવાયું હતું. બધું છેલ્લા બે મહિનામાં બની ગયું.

બીજા જ દિવસથી ઘર રોજિંદા ઘરેડમાં તબદીલ થઈ ગયું. ડોક્ટરે શરીરને બહુ શ્રમ ન આપવાનું કહ્યું હતું, પણ કામવાળી હજુ નહોતી આવી. તેનું વર્ષોથી ટેવાયેલું શરીર છ વાગતાંમાં સફાળું થઈ ગયું. દૂધ લેવાનું, છાપું લેવાનું, ચા બનાવવાની, અશ્વિનનું ટિફિન કરવાનું, ગરમાળા અને તુલસીને પાણી પાવાનું, મશીનમાં ધોવાયેલા કપડાં સુકવવાના, ઘર આટોપવાનું... બધું પરવારીને તે નહાવા બેઠી. ને નિર્વસ્ત્ર થતાં જ ચોંટી પડ્યો પેલો કામના બોજ તળે ડામી દીધેલો ઝૂરાપો! નહાતાં નહાતાં શરીર પર ફરતા હાથો અજાણપણે બે

સ્તનકુંભોને પકડવા દોડ્યા પરંતુ હાથે ચડ્યો ખાલીપો... એક તરફ ઉજળો ભરપૂર ઊભાર, અને બીજી તરફ કોરો સપાટ ચિરાડો. એક સ્તનને બીજા સ્તનના ન હોવાનો ખાલીપો કનડતો હશે?! વિચારોમાં પ્રવેશેલી નિરાશા ખંખેરી તેણે નહાવાનું પતાવ્યું.

કબાટમાં પહેરવાના કપડાં કાઢવામાં કેતકીને આજે સમય લાગ્યો. હવે આ સુંદર મરૂન રંગની સાડીને આ સ્ક્રીન ટાઈટ કુર્તિ તેના શરીરે શોભશે?! કેટલા ઉત્સાહથી હજુ દિવાળી પર સિલ્કનું નવું બ્લાઉઝ સિવડાવ્યું હતું! એકપણ વખત પહેરાયું નહોતું. નાનપણથી લઈ અત્યારસુધી તેને હંમેશા સરસ ફીટીંગવાળા કપડાં જ પહેરવા ગમતાં. કાયમી ટેલરવાળાને માપ આપતી વખતે પણ હંમેશા નવું માપ લેવાનો જ તે આગ્રહ રાખતી. પોતાની કાયાને અલગ અલગ રૂપમાં શણગારવી તેને ખૂબ ગમતી. પણ દીકરાના જન્મ બાદ સાજ, શણગાર માત્ર તહેવારનો ભાગ બનીને રહી ગયા હતાં. તેણે ખૂલતો ડ્રેસ કાઢ્યો. સિંદુર, ચાંદલો કર્યા, ત્યાં ડોરબેલ રણકી.

‘ક્યારે રજા આપી?’

‘કહેવાયને, જમવાનું બનાવી દેત, તમારું...!’ દરવાજો ખૂલતાં જ પડોસીની ત્રણેક સ્ત્રીઓ ઉંબરે ઊભી એકસામટી બોલવા લાગી.

‘આવો ને, બેસો...’ કેતકીએ સૌને અંદર આવવા કહ્યું. સ્ત્રીઓ સોફા પર ગોઠવાઈ.

‘પેલા મારા અમેરિકાવાળા ફોઈને’ય બંને સ્તનમાં કેન્સર આવેલું. આજકાલ તો જાણે સામાન્ય થઈ પડ્યું છે.’ શીલા બોલી.

કેતકી બધાની વાતો સાંભળીને મૌન બેસી રહી. ડોક્ટરે શું કહ્યું, કઈ રીતે ખબર પડી, બીજા સ્તનમાં પણ ચેપ લાગી શકે જેવો પ્રશ્નો પૂછતી નજરો પોતાની બદલાયેલી છાતી તરફ દોડતી હતી એ કેતકીની આંખોથી છાનું ન રહ્યું. ઘરમાં એણે ક્યારેય દુપટ્ટો નહોતો પહેર્યો. પણ હવે આ નવો દેહધર્મ અપનાવવો પડશે! સલાહ-સૂચનો આપી થોડીવારે બધી સ્ત્રીઓ વિદાય થઈ.

કેતકી ફરી એકલી પડી. ક્યાંય મન નહોતું લાગતું. દીકરાને ફોન લગાડવાનું વિચાર્યું, પણ અત્યારે ક્લાસ ચાલતા હશે. આખા ઘરમાં બાઝી પડેલા ઝાળા તો પાડ્યા, પણ મન પર ચોંટેલા ઝાળા તોયે ચોંટેલા જ રહ્યા!

દિવસો રોજની જેમ વીતતા ગયાં. મિત્રો, સંબંધીઓ આવીને ખબર પૂછી ગયાં હતાં. બદલામાં મળતાં આશ્વાસનના શબ્દો માત્ર કાનમાં અથડાઈને રેલાઈ જતાં. એ ઉતરડાયેલા સ્તન પ્રદેશ પર રૂજ આવી રહી હતી પણ પોતાના મન ઉપર હજુ નહોતી આવી. શરીર ટેવાઈ ગયું હતું, એમના અંગોના સાથીદારોમાંથી એક મહત્ત્વના અંગનું ન હોવું જાણે શરીરને માફક આવી ગયું હતું, પણ મનને એક સ્તન વિનાનો ખાલીપો હજુય ખૂંચતો હતો. તેણે પડોસીના ઘરે જવાનું, નીચે ચાલવા જવાનું, કામ વિના કોઈ સંબંધીને ત્યાં જવાનું ટાળી દીધું હતું.

વિચારોને નાથવા આખો દિવસ નવું નવું કામ કાઢ્યા કરતી એ. ક્યારેક ઘઉં સાફ કરવા બેસતી, ક્યારેક ચાદરો ને ઓશિકાના કવરો ધોવા કાઢતી, ક્યારેક અશ્વિન માટે અથાણાં બનાવવા લાગતી, છતાં કેતકીને લાગતું, જાણે બધું સમય પહેલાં આટોપાઈ જાય છે! બાકી બચતો સમય આખા ઘરમાં હડિયાપટ્ટી ખાધા કરતો ને તેને અતીતની ગલીઓમાં દોડાવ્યા

કરતો. સાંજ પડ્ઢે અશ્વિન બેન્કથી આવતો અને થોડાક સંવાદોની આપ-લે થતી. બસ એટલો જ ધબકાર આ ઘરમાં બચ્ચો હતો. માત્ર બે વ્યક્તિથી શ્વસતાં ઘરમાં રાત કોઈ સ્પર્શ કે દેહરાગ આલાપ્યા વિના જ ઓસરી જતી.

એ દિવસે ગડી વાળેલા કપડાંઓ કબાટમાં મૂકવા જતી હતી ત્યાં નજરે ચડ્યું પાનેતર બાંધેલું પોટલું. કેતકીના ચહેરા પર સ્મિત ઊગી આવ્યું. પાનેતરનું પોટલું બહાર કાઢી ગાંઠ ખોલીને તે સાથે જ ખૂલી ગયો ગાંઠ વાળીને મૂકી દીધેલો વીતેલો એક આખો દસકો...! જીવનનો સૌથી સુંદર દિવસ, અશ્વિનનો યુવાનીનો ચહેરો, વીસ વર્ષની નમણી દુલ્હનના વેશમાં સજ્જ પોતે, ફૂલોની જાજમ ને સુહાગ રાતનો એ સ્પર્શ...! કેતકીએ પાનેતરને ઉપરથી જ ખભા પર પહેર્યું ને અરીસા સામે ઊભી રહી. ઘેરા લાલ રંગનું ઘરચોળું તેની પાંત્રીસ વર્ષની આકર્ષક ત્વચા ઉપર હજુયે સુંદર લાગતું હતું. જવાબદારીના ભારથી સશક્ત થઈ ગયેલા ખભા જાણે હવે એ ઘરચોળાનો ભાર ખમવા સક્ષમ બની ગયાં હતાં! ઓપરેશન પછી આજે કેતકીને પહેલી વખત લાગ્યું પોતે હજુ પણ સુંદર દેખાઈ શકે છે, હજુ પણ તેના સ્ત્રીત્વમાં આકર્ષિત કરી શકે તેવું કોઈક તત્ત્વ છે!

કેતકીની આંખો સહેજ ભીની થઈ. સ્મૃતિપટ પર યુવાનીનો,લગ્નની રાતનો પ્રસંગ ઉપસી આવ્યો. અશ્વિનના મૃદુ સ્પર્શ કેવી લજામણીની જેમ ખૂલી ગઈ હતી પોતે! અશ્વિન બહારગામ ગયો હોય ત્યારે એ સુખદ દાંપત્યની યાદોના હિંડોળે આખી રાત હિલોળા લેતી રહેતી. ચાદર પર પડેલી સળમાં તે તેના અને અશ્વિનના વર્ષોના સહવાસની સળ ઉકેલતી રહી ત્યાં એક વિચાર આવ્યો.

‘આજે અશ્વિન આવે તો એની સામે સરસ તૈયાર થવું છે. આજે પ્રેમ કરવો છે...!’ મનોમન મલકાતી કેતકીએ પોતાની મનપસંદ સાડી કાઢી. બ્લાઉઝ પહેરતી વખતે મન ફરી ડંખ્યું, પણ સુંદર દેખાવાનો ઉમંગ જાણે એ ડંખને વણોટી ગયો. ટ્રીટમેન્ટ બાદ સાવ પાતળા બરછટ થઈ ગયેલા ટૂંકા વાળને પણ આજે પ્રેમથી હાથ પસવાયાં. ચાંલ્લો કર્યો અન ગળામાં મંગળસૂત્ર પહેર્યું.

રોજના નિત્ય સમયે અશ્વિન આવ્યો. પતિના આવતા જ કેતકીના હૃદયમાં અનેક ઊર્મિઓ ઊભરાવાં લાગી. પરંતુ -

‘કેતકી, જલ્દી જમવાનું પિરસજે, આજે કામનો બહુ લોડ હતો, થાકી ગયો.’ કહેતા એ બાથરૂમમાં ચાલ્યો ગયો.પોતની સામે ઊભેલી પત્નીની આંખોમાં હિલોળાં લેતા લાગણીના, પ્રેમના આમંત્રણને એક નજર આપ્યા વિના જ? શરીરે સજાવેલું સૌંદર્ય અને હૃદયમાં ફૂટેલી ઊર્મિઓ એકસાથે મુરઝાઈ ગયાં. કેતકી ખિન્ન થઈ ગઈ.

પ્રસંશાના એકપણ શબ્દ ન પામેલા શણગારને ભગ્નહૃદયે ઉતારી તે પથારીમાં પડી. આજે ખબર નહીં શું થયું હતું મનને, શરીરને... હાથ અનાયાસ બાજુમાં સૂતેલા પતિના સ્પર્શને તરસી રહ્યા. અશ્વિન પણ કેતકીના સ્પર્શથી તેની બાજુ ફર્યો, તેણે કેતકીને પોતાની બાજુઓમાં સમાવી. થોડીવાર પહેલાં ખંડિત થયેલું કેતકીનું સ્ત્રીસહજ મન બધું ભૂલી પતિની છાતીમાં સમાઈ જવા તલપાપડ બન્યું. તેણે હુંફ અનુભવી. પરંતુ પતિનો પૌરૂષિ ગરમ સ્પર્શ તેને પુલકિત કરે એ પહેલાં જ તેણે અશ્વિનની અકળામણ અનુભવી. અશ્વિને કેતકીને અળગી કરી

અને ‘સૂઈ જઈએ...’ કહેતાં પડખું ફેરવી લીધું. પોતાનું સ્ત્રીત્વ નિમાયું થઈ ગયું હોય એવી લાગણી કેતકીએ અનુભવી. હવે તેની પાસે પુર્ણિમાનો પૂર્ણ ચંદ્ર નહોતો, હવે હતો માત્ર અડધો ચંદ્ર, એટલે શું પ્રેમ પણ તેને અડધો જ...!?

શિયાળાની ઠંડીમાં ઝમતી, ઓગળતી રાત્રે કશુંક તેની અંદર પણ સતત ઓગળતું રહ્યું. ક્યાંય સુધી ઉદાસીના, પીડાના મિશ્ર અજંપામાં તે ઝૂરવાતી રહી. વિચારોની તંદ્રામાં જ આંખ લાગી ગઈ. મળસ્કે કોઈકના કણસવાના અવાજોથી જાગી જવાયું. કેતકીએ લાઈટ કરી ઘડિયાળમાં જોયું, પાંચ વાગ્યા હતા. અશ્વિન હજુયે ઘેરી નિંદ્રામાં હતો. અવાજો વધતાં તે ઊભી થઈ રૂમની બહાર આવી. દરવાજાની પેલે પારથી અવાજો આવી રહ્યા હતા, તેણે દરવાજો ખોલ્યો. બારણે મૂકેલા પગલુછણિયાં ઉપર સૂતેલું કૂતરાનું બચ્ચું ઠંડીથી કણસતું હતું. કેતકીએ બહાર નીકળી આજુબાજુ જોયું, ક્યાંય કૂતરાંની મા ન દેખાઈ. કેતકીને જોઈને બચ્ચું થોડું ડર્યું, તેનું કણસવાનું હજુયે ચાલુ જ હતું. તેને જોઈને કેતકીને સહજ હેત ઉભરાયું. તે ઉભડક બેઠી અને બચ્ચાને પોતાના ખોળામાં લીધું. અચાનક મળેલા વડાલથી તે ઓઝપાઈ ગયું. કેતકી તેના માથા ઉપર હળવો હાથ ફેરવવા લાગી. બચ્ચું હૂંફ માટે તરસતું હોય તેમ તેણે પોતાના નાના પગોને કેતકીની છાતી ફરતે વીંટળી દીધા. કેતકીએ પણ તેને પોતાની છાતીમાં વધુ યુસ્તતાથી ચાંપી દીધું. એ સાથે જ જાણે તેનો પાછલી રાતનો ઝૂરાપો ઓગળી ગયો.

ક્યાંય સુધી તેણે પોતાની અડધી છાતીની હૂંફમાં કૂતરાંના બચ્ચાને સમાવી રાખ્યું. બચ્ચાનું કણસવું હવે શાંત થઈ ગયું હતું, બહાર મોંસૂઝણું થયું, અંધારું ઉલેચાઈ ગયું હતું.

કમ્પ્યુટર, લેપટોપ અને મોબાઈલમાં ઉપલબ્ધ થશે વિશ્વકોશનો વિરાટ જ્ઞાનસાગર

ગુજરાતી ભાષામાં સર્વપ્રથમ વિશ્વકોશ (એન્સાઈક્લોપીડિયા) પ્રગટ કરનાર ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે 1987થી 2009 સુધીના બાવીસ વર્ષમાં ગુજરાતી વિશ્વકોશના 25 ગ્રંથોનું પ્રકાશન કર્યું. વર્તમાન સમયને અનુલક્ષીને સવા કરોડની શબ્દસંખ્યા ધરાવતો આ વિશ્વકોશ હવે ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ થયો છે. ગુજરાતી ભાષામાં 8,360 માનવવિદ્યાના, 8,083 વિજ્ઞાનના, 7,640 સમાજવિદ્યાના, 7,647 લઘુચરિત્રો તેમજ 5,063 વિસ્તૃત વ્યાપ્તિ લેખો અને 2,046 અનુદિત લેખો હવે ગુજરાતની પ્રજાને ઓનલાઈન ઉપલબ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથો વિશ્વકોશના અધિકરણના શીર્ષકથી, લેખકના નામથી કે એના વિષયથી ‘સર્ચ’ કરીને એમ ત્રણ રીતે એની માહિતી મેળવી શકાશે. જ્યારે લેખકના નામથી સર્ચ થાય, તે વખતે એ નામ જે જે લેખમાં આવતું હશે, એ લેખ પણ તમને સાથે દેખાશે. આ સામગ્રી મોબાઈલમાં પણ ગુજરાતી કી-બોર્ડ ઇન્સ્ટોલ કર્યા પછી ઓનલાઈન જોઈ શકાશે. આ વિશ્વકોશને ઓનલાઈન જોવા માટે આપ અંગ્રેજીમાં gujarativishwakosh.org ટાઈપ કરશો, એટલે ગુજરાતી વિશ્વકોશના ગ્રંથો જોઈ શકશો.

ઉપવાસ !

રાઘવજી માધડ

વરસાદ વરસવાથી સારું થતું હતું કે ખરાબ...એ અમે નક્કી કરી શકતા નહોતા. ક્યારેક વધારે વરસાદના લીધે, ભૂખ વેઠવાનું આવતું હતું. પણ મળ્યું તેની મઝામાં અમે તરતજ મન મનાવી લેતા હતા. અને વરસાદ સિવાયના આડા દિવસોમાં ધરાઈને ધાન ખાવા મળતું જ એવું પણ ક્યાં હતું! વળી કપડાં પલખ્યાં પછી બીજા પહેર્યા જેવા કપડા હોય નહીં તે તૂટેલાં-ફાટેલાં...જે ગાભા, ચીંથરા જેવું હાથવગું થાય તેનાથી પંડ્ય ઢાંકી દેવાનું, તેમાં બાપનું બરછટ પહેરણ મળી જાય તો માથાથી પગ લગી સળંગ પહેરાય. તેમાં ચક્કી રજા રાખે તો પણ ચાલે !

ખાસ યાદ નથી પણ કોઈ પાસેથી સાંભળેલું, ભૂખ્યા રહેવાને ઉપવાસ કહેવાય અને ઉપવાસથી પુણ્ય મળે, ધરમ થાય...વાહ, વગર દીધે કે કીધે ભૂખ્યા રહેવાનું ને વળી નફામાં પુણ્ય મળે!

પણ ખરું પૂછો તો ભૂખ સિવાયની કોઈ સમજણ કોઠે પડી નહોતી.અભાવ જેવું કાંઈ ઊગ્યું જ નહોતું. તેથી એ બધું પળવારમાં વીસરી જઈ અમે મોસમના પહેલા વરસાદની સાથે ગાંડા ઘેલા થઈ જતા હતા.

ઓત્તર - દખ્ખણમાં આભ ઘટાટોપ ઘેરાયું હોય, કાળા ડીબાંગ વાદળા ચઢ્યા હોય,ધોળી પૂણી જેવી રીંછડિયુંએ કોઈ અળવીતરા છોકરાં જેમ આભમાં આમથી તેમ દોડાદોડી કરી મૂકી હોય...ને તેમાં મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી હોય એવા વીજળીના ચમકારા પછીની મેઘગર્જના, ગામ-સીમને ગજવી મૂકે!

-અમે તો ડરના માર્યા કાનમાં આંગળીઓ ખોચી, આંખો મીંચી જતા હતા.

આ વેળાતો વીજળી માથે પડવાના ડરના લીધે ભાગીને ઘરમાં પૂરાઈ જવાનું મન થાય. પણ અન્ય દોસ્તારોની ઓથ હોય એટલે ડર નામના ઘરમાં દીવાસળી ચંપાઈ જાય. અમે રાજા થઈ જઈએ.

કોઈ કહે, 'આંધથી આભ જોવાની કાંચ મજા નો આવે!'

'કાં'ક જાડવે સડતું જોહે!' આવું વગર કહે, અમે સૌ સમજી જાય.

ત્યાં વળતું કહેણ હોય જ, 'તો પછી...હાલો, બળાવાડ કોર્યના પાધરમાં!

હા, કોઈ હા-ના પાડે તો સાવ હાથવગું બહાનું હોય - પંડ્યે નીકળેલી અળઈ બાળવા જાવાનું છે!

-ઉનાળામાં ઘામ, ગરમીના લીધે શરીરે અળઈ નીકળે. પહેરણ ઊંચું કરી, વાંસો ધરી વરસતા વરસાદ નીચે ઊભા રહેવાનું... ત્યારે આ એક વણલખ્યો નિયમ હતો.

પાદર જવા માટે બીજા દોસ્તારોને પણ બોલાવી લીધા હોય. આવા કામમાં સાથ કરતા સમૂહ વધારે ગમતો. પછી લાવ-લશ્કર જેવી વાંદરટોળી ઉપડે, પાદર તરફ...

ગામના પાદરમાં પીપર,લીમડો ને આંબલીના ઘટાદાર વૃક્ષો હતા.વળી અહીં ગામની ખળાવાડ હતી.દિવાળીના દિવસોમાં ખેડૂતો,પોત-પોતાનો પાક ખેતરમાંથી લઈ અહીં ભેગો કરે. પછી નિરાંતે ઉપણાવે, દાણા ચોખ્ખા ને નોખા કરે. તેમાં વળી કોઈ હલર હંકાવે અથવા તો બળદ ચલાવી ને પીલે.

પણ પાદર હોય ચોખ્ખુંચણાક. ઉઘાડા પગમાં કાંટા તો શું,કાંકરી પણ વાગે નહીં. ઓળકામઠું કે મોય-દાંડિયા રમવાનું હોયતો પહેલી પસંદગી આ સ્થળ,પાદરની.વળી અહીં મોટી નિરાંત,કોઈ રોકે કે ટોકે નહીં!

પીપરનું થડ લીસું હોય એટલે ઉપર ચઢવું ફાવે.પણ પીપર છોડવી પાલવે નહીં.પછીના ક્રમે આવે લીમડો...ને જો કૂણો કૂણો કોલ ખાવાનો કે કાતરા પાડવાનું હોય તો પછી આંબલી!

‘એલા આપડે, વાદળા ને વરસાદ જોવા હારું આવ્યાં છઈ હો!’

કોઈ આવું કહે તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ હોય પીપર પર જ ચઢવાનો. જુદા જુદા ઝાડ પર ચઢી,વેરવિખેર થવાનું નથી. બધા સાથે હોઈ તો કોઈ જાતનો ડર ન લાગે...અને મઝા પણ આવે. એવું મનમાં હોય.

ઝાડ પર ચઢ્યા પછી ટગલી ડાળે ભાગ્યે કોઈ પહોંચે. પણ જ્યાં, જે ડાળ પર હોઈએ ત્યાંથી પાંદડા આઘાપાછા કરી વિસ્મયતાથી આભ અને સાથે સીમને પણ નવલી નજરે નિહાળવાની.. ત્યારે એવો ભાવ મનમાં જાગ્યો હોય કે, આ આભ જોવાનો લ્હાવો માત્ર અમે જ લુંટી રહ્યા છીએ!

પહેલો વરસાદ વાવંટોળ સાથે આવે. વંટોળના લીધે સૌથી પહેલા ખુલ્લા ખેતરની વાડમાં ખોડેલા ખણિયા વંટોળ સાથે બાથમબાથી કરે.પણ તેનું જોર ને તકલાદીપણું વિક્કરેલા વંટોળ સામે ઝાઝું ટકે નહીં. પરદેશી બાવળના ખણિયા આખ્ખેઆખા ઉખેડાય ને ઉપડે વંટોળ સાથે...ત્યારે એવું લાગે કે, કોઈની રેઢી વાડીમાંથી ચીભડા ચોરતા જોઈ ગયેલો ખેડૂત જાણે પાછળ પડ્યો હોય!

અને વરસાદની બોથરાટી બોલતી હોય તેમાં લીલા,ઘટાદાર વૃક્ષોની ડાળીઓ જે રીતે લળી ઘા લઈ લેતી હોય એવું, જાણે અમે પકડાયા પછી ખેડૂતનો માર ખમવા ખભા ઊંચા કરી તેની આડસમાં મોં-માથું સમેટી લીધું હોય!

ઘોઘમાર વરસાદના લીધે, વરસ દહાડાથી વલૂરતી ને ધલવલતી આખી સીમ રસકાબોળ થઈ ગઈ હોય. ખેતર છલોછલ થયા પછી પડખેના પાળા તોડી પાણી આડેધડ ધસમસવા લાગે.

અમે પણ ડાળી પરથી પડી ન જઈએ તેની કાળજી સાથે વરસાદ ઝીલવા ખોબો ધરીએ...ખોબામાં ખાસ કાંઈ આવે નહીં. પણ મોં પર ઉતરેલાં વરસાદી બુંદના રેગાડા રીતસરના હોઠ વાટે મોંમાં લઈએ...મીઠું પાણી પીધાનો ઓડકારતો ન આવે...પણ ખારાશ અને ખટાશથી મોં બગડી જાય.તરત જ થું...થું... કરી થૂંકી નાખીએ.

-થાય કે ખારાપાટ જેમ વરસાદમાં પણ ખારાશ આવી ગઈ કે શું? પણ પછી ખ્યાલ પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2022

આવે, મોં-માથા પરનો પરસેવો ને મબલખ મેલ ભળ્યો હોય એટલે...

અમારા ગામતળમાં કડવું ને તૂરું પાણી. જે ઢેર પણ ન પીવે.પીવા માટેનું પાણી છોક શેત્રુંજી નદીએથી વીરડા ઉલેચીને લાવવું પડે. તેમાં પણ બે-ચાર માસ પછી ખારાશ ઉભરાવા લાગે. કારણ કે નદીના સામા કાંઠેથી ખારોપાટ શરુ થાય! ત્યાં જમીન પણ ખારી ને પાણી પણ...હા,બાજરાના ટાઢ રોટલા સાથે ખારાપાણીની છાશ પીવાની મઝા આવતી. અને એ પણ વરસાદમાં પલળ્યાં પછી!

અમારે વરસાદમાં પલળવાનું જ હોય...આવું પાક્કું કોઈ કોરો રહે તે અમારા મન કાયર કહેવાય.

ગામમાં જ નહીં લગભગ આખા પરગણામાં પીવાના પાણીની અછત રહે. જેથી કોઈ એવા પ્રસંગે કે વાર-તહેવારે જેવુતેવું ન્હાવા મળે. જેનો અમને હરખધોખો ન હોય.પણ પહેલા વરસાદે માત્ર પળવવાનું નહીં પણ અંઘાઘોળ ન્હાવાનું હોય. જાણે વરસ આખાનું સાગમટે ન્હાવાનું સાટું વાળી લેતા હોઈએ!

પહેલા વરસાદનો છાંટો વધારે ટાઢે હોય અને તેમાં પવન ભળે એટલે ટાઢનો અનુભવ થાય. ટાઢમાં થરેરા આવે ત્યાં સુધીતો ઠીક છે. પણ જો ઉઘાડ ન નીકળેતો ભીના કપડે ઘરે જાવાનું થાય. મા-બાપ અથવા મોટીબહેન મારશે, ઘઘલાવશે...એનો ડર તો ઉંદરના માફક ફૂંકી-ફૂંકી મનને કરકોલવા લાગ્યો હોય. પણ પાછું માર ખાધા વગર મઝા ન આવે...એવુંય ખરું!

-ને મા-બાપ અમારાં સિવાય ગરીબાઈનો રોષ ઉતારે પણ ક્યાં!?

ઘરમાં, બદલવા માટે કપડાની બીજી જોડ મળવી મુશ્કેલ. મોટાભાગના ઉતરેલાં કપડાનો કસ કાઢી લીધો હોય...ને સારો ભાગ, બીજા કપડા માટે થીગડામાં વપરાઈ ગયો હોય!

વરસાદ અટકવાના ઁંધાણ ન હોય અથવા વિરમી ગયો હોય તો અમે ઝાડ નીચે ઉતરીએ. મોસમનું સૌથી મોટું કામ પાર પાડ્યું હોય એવા ભાવ સાથે અમે ધીમે ધીમે ઘર તરફ પ્રયાણ કરીએ.પેટમાં ગલુડિયાં બોલતા હોય.ઘરમાં રોટલાના ટાઢ ટુકડા માટે ખાંખાખોળા કરી શકાય...પણ ક્યારેકતો ટંક જ વળોટી જવાનો વારો આવતો હોય ત્યાં આવા આડા ટાણે ખાવા જોગું, કટકબટક કરવાનું ક્યાંથી મળે!?

-વરસાદ ન હોય તો સીમમાંથી ધરાઈ, બાણોબાણ થઈને અમે ઘરે આવીએ.પીપરની પેપડી કે કુણા પાન, ખરખોડી, લીંબોળી, આંબલીના કાતરા કે કોળ...સીઝન પ્રમાણે કાંઈક ને કાંઈક આલોપાલો મળી રહે. તેમાં બાવળના પરડિયાતો બારેમાસ હોય. હા, પરડિયા ખાવાથી રાતે વાછૂટ વધારે થાતી. ઢમકા સાથે અડખેપડખે ગંધ પ્રસરે... ને ના હોવા છતાં અમારાથી પરડિયા ખાધાનું પકડાય જતું હતું.

ઘરનાં ફળિયામાં પગ મૂકતા ખબર પડે,વરસાદના લીધે અહીં કેવી અફડાતફડી મચી ગઈ છે!

વંડી પરનું છજુ ઉડી ગયું હોય.બકરી માટેની છાપરીમાં વાછટ આવવાથી બકરીને ઓસરીમાં લઈ થાંબલીએ બાંધી દીધી હોય. તેથી ઓસરીમાં બકરીની લીંડીઓ છૂટક છૂટક

વેરાઈ ગયેલી દેખાય.વળી ભીની થયેલી ગાર-ગોરમટીવાળી ઓસરીમાં સાવરણો પણ ફેરવી ન શકાય. અને પગ મૂકો તો, લીંડીઓ પગમાં આવે...ક્યારેક પગ મૂકવામાં કાળજી ન રાખવામાં આવી હોય તો લપસી પણ જવાય!

બાપા સીમમાંથી આવ્યા હોય અથવા ન પણ આવ્યા હોય. મા ઘરે હોય.તેને એકલીને વરસાદની ઝીંક ઝીલવી ભારે પડે.તેથી ખીજમાં વછડકું ભરે પણ ખરી: 'તું તારે મન ફાવે ત્યાં રખડ્યા કર્ય, રખડું!'

પણ મા હોય કે મોટી બહેન...કોઈનું આવું કહેવું ગણકાર્યા વગર,ઘરનું જે કામ હાથમાં આવે તેમાં મૂંગા મોંએ વળગી જવાનું. રોષ ખાળવાનો કે ટાળવાનો આ રામબાણ ઈલાજ અમારા પાસે હતો.

ઉનાળો ઉતરવા આવે ત્યારે બાપા જાતે જ ઘરના નળિયા ચાળી ને સરખા ગોઠવી દે.પણ વરસાદ સાથે પવન હોય તો દેશી નળિયા આઘાપાછા થયા વગર રહે નહીં.વળી ક્યારેકતો આભ ફાટ્યું હોય કે બારે ય મેહ ખાંગા થયા હોય તો વરસાદનું પાણી નળિયામાંથી છલકાઈ ને અંદર,ઘરમાં ધાર જેમ એકધારું ટપકવા લાગે. આવા વખતે અભરાઈ ઉપરથી વાસણ ઉતારી જ્યાં ચૂવા પડતા હોય ત્યાં મૂકવાના.આ કામ મઝાનું લાગે.પણ પહેલા વરસાદતો લગભગ ચુકી જવાનું હતું.પણ પછીના વરસાદે દિવસે તો ખરું,ક્યારેક રાતે પણ ચૂવા નીચે વાસણ મૂકવાનો લહાવો મળતો! ન મૂકો તો ગોદડાં ને પથારી પલળે. પછી આખી રાત ઊંઘવાનું બગડે.

મોસમનો પહેલો વરસાદતો લગભગ મનભરીને વરસે.સીમ-ખેતર સાથે લોકોના મન પણ ભીંજવી દે.લગાતાર પાંચ-સાત દિવસ વરસે ત્યારે ગામડાનું જનજીવન લગભગ સ્થગિત થઈ જાય.સૌ ઘરમાં પુરાઈ રહે.નવરાશના સમયમાં ક્યાંક ભજન-ભાવ સાથે રામાયણ-મહાભારતનું વાંચન થાય.તો કોઈ વળી ચોપાટ પણ માંડે. તેમાં અમારે છોકરાઓને તો ભારે કંટાળો આવે.કોઈ દોસ્તારના ઘરે જઈએતો ગારા વાળા,

ભીની માટીમાં ખરડાયેલા પગ જોઈ ઓસરી ન ચઢવા દે. ત્યારે ગુસ્સા સાથે મોંએ આવી જાય-અમે ઊંચા પગ લઈને ચાલીએ!

વરસાદ અને વીજળી-લાઈટને જાણે બાપ માર્યા વેર હોય એમ વરસાદના વાવડ કે વાછટ આવે એટલે તરત જ ગુલી મારી જાય.અને વરસાદ જ્યાં સુધી રોકાય,ધામા નાખે ત્યાં સુધી રીસામણે ગયેલી વહુ જેમ લાઈટ પાછી આવે નહીં. આવવામાં ભારે મોણ ખાય. અને આવે તો ડીમ હોય!

-ત્યારે પંખા,એસી ઘરમાં નહોતા. તેમજ બીજા એવા કોઈ જીવનજરૂરિયાતના ઉપકરણો લાઈટ આધારિત નહોતા. રાતનું વાળું પણ કેરોસીનનો દીવો પેટાવી,દીવાના ઉજાસે કરી લેવાની જન્મજાત આદત હતી. હા, કેરોસીન ઓછું બળે એટલે દીવો વહેલી તકે બૂઝાવી દેતા. બાકીનું અંધારુંતો આંખોને સદી ગયું હતું.

પણ એકધારા વરસાદથી સૌથી મોટો સવાલ વાળું કરવું શેનું, શું ખાવું...તેનો રહેતો હતો.

-ભૂખ ભોગવવાનો ભય, ભૂખ કરતા પણ ભારે ભૂંડો લાગતો હતો.

લાઈટ ન હોવાના લીધે, ગામમાં લાઈટથી ચાલતી લોટ દળવાની ઘંટી બંધ રહે. લોટ માંડ એકાદ દિવસનો સિલકમાં હોય. તે ખલાસ થઈ ગયો હોય.વળી વરસાદના ટાઢોડામાં ભૂખ પણ વકરે, બહુ લાગે. લોટ થઈ રહ્યો હોય ઘઉં કે બાજરીના બાફેલા ટેંઠા ખાવાનો વારો આવે. તેમાં ત્રણેય ટંક ઓગળીને એક થઈ ગયા હોય.ગમે ત્યારે હાથે હાંડલું ઉઘાડી ખાય શકાય.હા, ટેંઠા ખાવા સામે કોઈ પ્રશ્ન ન હોય.પણ ટેંઠાના લીધે ક્યારેક પેટ બગડે... ને પછી ચાલુ વરસાદે ઘર-બહાર વાડા-પછવાડામાં સંડાસ જવાનું થાય એતો ન કહેવાય કે સહેવાય એવું હોય મારા ભાઈ!

પણ બીજી રીતે જોઈએ તો આ લાઈટ ઘરની આબરૂ સાચવી રાખવા સાથ આપતી હતી. લગાતાર વરસાદ વરસે એટલે મજૂરી બંધ થાય, રોકડ આવક અટકી જાય...રૂપિયા વગર રોજિંદુ કરિયાણું ખરીદી શકાય નહીં. પછી તો ઘરમાં જુવાર, બાજરી કે ઘઉં...જે અનાજ હોય તે, બાફીને ખાવાના દિ' આવે.

પણ તેમાં લાઈટ બહાનું બની જાય!

હા, તેમાં વળી બળતણ વરસાદમાં પલળી ગયા હોય તો ચૂલો પણ સંપૂર્ણ આરામ ફરમાવે!

ત્યારે અમે, આખું ઘર સાથે મળી નહૂટકે વરસાદી ઉપવાસ કરતાં.

નમસ્તે! ઘણાં વર્ષોથી ‘અરુણોદય પ્રકાશન’વાળા દીકરા ચંદ્રમૌલિ મને કહે કે અમારા માટે એક અનુવાદ કરી આપો. હું કહું કે મને સારું પુસ્તક લાવી આપો. એ યોગ હમણાં આવ્યો, 2019ના ‘લોકડાઉન’ ગાળામાં; એમણે મને જયવંત દળવીના ‘ચક્ર’ની વાત કરી. નામ સાંભળીને હું લલચાઈ ગઈ, મારી પાસે બીજાં અનેક કામ હોવાં છતાં મેં એ કામ માટે હા તો પાડી પણ પછી મને થયું કે 2021 સુધી હું આ કામ નહીં કરી શકું. એટલે મેં ક્ષમાયાચના સાથે આ કામ પાછું મોકલ્યું. તો ભાઈ ચંદ્રમૌલિએ, ‘જ્યારે થાય ત્યારે પણ આ કામ આપે જ કરવાનું છે.’ એમ કહીને એમણે મરાઠી ચોપડી પાછી મને મોકલી. ‘અરુણોદય’ અને અરુણા - બન્નેનાં ભાગ્ય તે આ ‘લોકડાઉન’ આવ્યું, મેં મારા બીજાં બધાં કામ પડતાં મૂકીને આ કામ હાથમાં લીધું અને થઈ પણ ગયું.

મરાઠી સાહિત્યના જાણીતા લેખક જયવંત દળવી પોતાના આત્મકથનાત્મક પુસ્તક ‘આત્મચરિત્રાવજી’ (આત્મકથાને બદલે)માં જણાવે છે તેમ તેઓ સાલ 1948થી 1950 દરમ્યાન ‘પ્રભાત’ અને ‘લોકમાન્ય’ નામના મરાઠી છાપાંઓમાં પત્રકાર તરીકે હતા. તે દરમ્યાન અને તે પછી પણ તેમણે ફૂટપાથ પરની અનેક ઝૂંપડપટ્ટીઓ નજીકથી જોઈ હતી, જે જોઈને તેઓ ખૂબ અસ્વસ્થ થઈ જતા, તે પછી તો તેમને એક વ્યસન વળગ્યું જાણે; રાતદિવસ તેઓ આ ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં જ ફર્યા કરતા અને એમાંથી સાલ 1963માં ‘ચક્ર’ નવલકથાનો જન્મ થયો. દળવીની આ પ્રથમ નવલકથા. મધુ મંગેશ કર્ણિકની ‘માહિમની ખાડી’ આવી પણ મોડી, સાલ 1969માં. સાલ 1963ની આ ઝૂંપડપટ્ટીઓનો કોઈ રાજકીય આશ્રય મળેલો નહોતો, કહેવા પૂરતું છાપરું હતું જે જોરદાર પવનમાં ઊડી જાય એવું; બાકી તો એમનું જીવન ફૂટપાથ ને ગટરોમાં જ વહેતું.

આ નવલકથા પરથી એ જ ‘ચક્ર’ નામે 1981માં ફિલ્મ બની. ‘ધારાવી’ ફિલ્મ તો આવી ઠેઠ 1992માં. ‘ચક્ર’ ફિલ્મમાં લૂકાના પાત્રમાં નસીરુદ્દીન શાહને ઉત્કૃષ્ટ અભિનેતાનો રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર પણ મળ્યો હતો. બાકીના મુખ્ય પાત્રોમાં સ્મિતા પાટીલ, કુલભૂષણ ખરબંદા અને રણજિત ચૌધરીએ ભૂમિકાઓ ભજવી હતી. આ રણજિત ચૌધરી એટલે જાણીતા નાટ્યકર્મી પર્લ પદમશીનો આગલા ઘરનો દીકરો. એણે અન્ય હિન્દી ફિલ્મોમાં પણ કામ કરેલું.

આ રણજિત ચૌધરીનું પાત્ર બેન્વાનું, અમ્માના દીકરાનું, મુખ્ય પાત્ર કહી શકાય. અનુવાદ કરતી વખતે મારી નજર સામે રણજિત ચૌધરી જ છે. બેન્વા નામના એ દીકરાનું એક સપનું છે: પોતાનું ઝૂંપડું બાંધીને લગ્ન કરવાનું, એની પહેલી રાત છે; હું આખી કથા જાણું જ તોયે અનુવાદ કરતા કરતા થાય કે ચાલો બિચારો, હવે ચાંગળુક સુખ પામશે! બરાબર એ જ વખતે (કથામાં એના લગ્નની પહેલી રાતે) મારા મોબાઇલના બ્રાઉઝર પર Sad News એવો મેસેજ ટીન કરતોક રણકી ગયો (15મી એપ્રિલ, 2020, લોકડાઉન દરમ્યાન). મેં મારા

ચાલુ કામમાં જોયું: ‘રણજિત ચૌધરીનું 67 વર્ષની ઉંમરે નિધન થયું હતું.’ હું એકદમ સ્તબ્ધ! મેં તો ફિલ્મ જોયેલી એટલે હું જ્યારે આ અનુવાદ કરતી હોઉં ત્યારે મારી નજર સામે એ જ પાત્રો ઊભા રહી જાય.

મેં પણ વર્ષો પહેલાં સાલ 1963માં મરાઠીમાં આ પુસ્તક વાંચેલું અને લગભગ 2 દશકા પછીસાલ 1981માં એના પરની ફિલ્મ આવી, સ્વાભાવિક જ જોવાની ઉત્સુકતા હોય પણ ખોળામાં થોડી નિરાશા આવી પડી. હા એમાં કલાત્મકતા છે, કથાને ન્યાય પણ સારો એવો મળ્યો છે પણ જે સૌંદર્યબિંદુઓ જોઈતાં હતાં એને સ્પર્શ જ નહોતો થયો તો પછી એના ઉઠાવની તો વાત જ ક્યાં? આ બધા ફિલ્મી કલાકારોએ પોતપોતાની ભૂમિકાને ઉત્તમ ન્યાય આપેલો પણ જયવંત દળવીને પોતાને જ આ ફિલ્માંકનથી સંતોષ નહોતો, એ તો હોવાનો જ. ફૂટપાથના નળે નહાવાનો આનંદ લેતી, અર્ધવસ્ત્રા સ્મિતા પાટીલના ઠેરઠેર પોસ્ટર્સ મૂકીને ફિલ્મને બજારમાં મૂકી હતી; ‘ખુદ સ્મિતા પણ આનાથી બહુ નારાજ હતી, પણ શું થાય?’ એમ દળવી પોતે એક જગ્યાએ લખે છે. નાયિકા મન મૂકીને નહાતી નથી એ તો પોતાની નહાવાની એક રોજિંદી ક્રિયા જે બીજા બધાના આવતા પહેલા વહેલી સવારે ઝટપટ પરવારી લે છે. આ નવલકથા અને એના પરથી બનેલી ફિલ્મ-એ બન્ને પર તો એક આખો જુદો લેખ થઈ જાય, જવા દો.

આ ઝૂંપડપટ્ટીની વાતો આપણા જેવા સંસ્કારી વર્ગ માટે અભદ્ર લાગે, અસંસ્કારી લાગે. ગંદાગોબરા શબ્દને પણ ટલ્લે ચડાવી દે એવી ગલિચ.

વર્ણનો વાંચીને ચીતરી ચડે, જમવાનું ગળે ઊતરે નહીં કે જમવાનું બહાર આવવા કરે એવું મારી સાથે થયું છે; અશ્વિલતા પણ આપણી આંખને ઢાળી દે છે: ‘ના, નથી વાંચવું હવે આગળ’. કારણ કે આપણે આ વસ્તીને નજીકથી જોઈ નથી, સદા તેનાથી દૂર જ ભાગ્યા છીએ. એમ તો આપણા ભદ્ર કે ઉચ્ચભૂ સમાજમાં (High Society) ‘પાર્ટી’ (!!!)ઓમાં પણ આવી ભાષા બોલાય છે એમ આપણે સાંભળ્યું છે. પણ જ્યારે આ ભાષા આપણે પ્રત્યક્ષ કાને પડે કે આંખે ચડે ત્યારે ‘ઉંહ’... ‘છી’! એમ થઈ જાય. છતાંવે આ અસંસ્કારી વાતાવરણમાં અમ્મા-બેન્વા જેવાં માદીકરો છે કે જેઓ ઈમાનને ભગવાન માનીને ચાલે છે. લૂકા જેવા ગુંડામાં પણ સારપ રહેલી જોવા મળે છે. ટૂંકમાં આ પછાત, રાંક લોકોનું જીવન લેખકે આપણી સામે તાદૃશ ખડું કર્યું છે. એમાં એમણે કોઈ છોછ અનુભવી નથી; એમણે આ લોકોનું જીવન જેમ છે તેમ સન્નિષ્ઠતાપૂર્વક રજૂ કર્યું છે.

*

‘ચક્ર’ના પરિચયમાં મેજેસ્ટિક પ્રકાશન, મુંબઈ કહે છે: ‘મધ્યમવર્ગી મરાઠી સાહિત્યમાં એક નવા અનુભવવિશ્વનો સહજતાથી, કુશળતાપૂર્વક અને સામર્થ્યશીલ શૈલીથી ઉમેરો કરનારી આ નવલકથા. અહીં ગલીચ ઝૂંપડપટ્ટીમાં, ગટરની કોરે જીવજંતુની જેમ સળવળનારાં માણસોના એક ઢગલા પર પ્રકાશનો એક રેલો નાંખવામાં આવ્યો છે. આ જીવનને કોઈ જ આધાર નથી. માણસની મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂરી થતાં પહેલાં જ એ આકળવિકળ થઈને વિકૃત થઈ જાય છે અને સફળ, સુંદર જીવનનાં સપનાં સાકાર થતાં પહેલાં જ હાલતના નિષ્કૃર અને અટળ ચક્રમાં ચૂરેચૂર થઈ જાય છે.

જયવંત દળવીની ભલે આ પહેલી જ નવલકથા હોય તો પણ મરાઠી વાચકો તેમનાથી અપરિચિત નથી. એમના આજ સુધીના પ્રકાશિત સાહિત્યમાંના ફરસા અનુભવોનાં દઝાડતાં ચિત્રણો અને પ્રવાહી ભાષાશૈલીથી વાચકો અભિભૂત થયા છે. પણ ‘ચક્ર’ નવલકથાને લીધે ગંભીર જીવનદર્શન અને વેધક શૈલી જેવી તેમની વિશિષ્ટતાઓ લગભગ પહેલી જ વાર પ્રકાશમાં આવી રહી છે.’

લેખકનો પિંડ કંઈ ઝૂંપડપટ્ટીમાં પોસાયો નથી તો પણ એમણે સહેજ પણ સંકોચ રાખ્યા વગર આ પાત્રોનાં જીવનચિત્રો દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જીવનની પારદર્શી શોધ બરાબર કયા આધારે લેવી તે લેખકે બરાબર તાક્યું છે. પણ ખાલી એટલાથી જ આ નવલકથા કલાત્મકતાના સ્તર પર પહોંચી નથી. એમણે એમનું કલાત્મક સંતુલન ક્યાંયે ડગમગવા દીધું નથી.

મરાઠી વિવેચક ઉષા હસ્તક કહે છે તેમ ‘આ નવલકથાનાં પાત્રોને ભાગે જે જીવન આવ્યું છે તે અત્યંત ધૃણાસ્પદ અને ગંદું છે પણ તોયે એમાં આ લોકો આર્કઠ ડૂબેલા છે. ભૂખથી વલખાં મારતો કોક કૂતરો સૂકું હાડકું ચૂસીચૂસીને ખાવા લાગે છે તેમ આ માણસો પણ એમના ભાગે આવેલા શુષ્ક અને નીરસ જીવનને માણી રહ્યા છે, ના ‘માણવા કરતાં ભૂખાળવાની જેમ એના પર તૂટી પડે છે.’ લેખકે આ વાતની પુષ્ટિ અણ્ણાના પાત્ર દ્વારા આપી છે: કોળિયો મોમાં પડે ને ચાવવા કરતાં ઊતારવાની જ ઉતાવળ તેથી તેને એકદમ અંતરસ ગઈ અને ચહેરો લાલલાલ થઈ ગયો.’

જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતો-રોટી, કપડા ઔર મકાન - માંથી નિપજતા જીવનવ્યવહારથી જ એમનું જીવન ધમધમી રહ્યું છે. એમના જીવનના સંઘર્ષ, મારામારી આ મૂળભૂત જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટેની જ છે. ‘કપાળમાંથી વહેતા લોહીના રેલાને પરસેવો છે.’ એમ સમજીને એ લોકો ઝઝૂમતા રહે છે. મારામારી એ જ એમનું જીવન છે, એનાથી વિશેષ કંઈ નથી. આજે અહં તો કાલે કચ્યાં એવું રખડું જીવનનાં રંગો પણ એવા ભડક છે. પણ તોયે લેખકના એ ભડક રંગો આંખને આંજી નથી દેતા, ઊલટાના એ રંગો સમજવામાં લેખકની કલમ આપણને મદદ કરે છે. લેખકમાં રહેલો કલાકાર સદા જીવંત રહે છે. તેથી જ ઉષા હસ્તક કહે છે તેમ ‘માણસ અને ઢોર વચ્ચેની ખેંચાખેંચને લેખક એટલી નાજુકાઈથી કહી બતાવી છે કે આ ખેંચાખેંચમાંથી ઊભો થનારો માત્ર કરુણ સ્વર જ આપણને જણાય છે અને પેલો કર્કશ સ્વર લોપાઈ જાય છે.’

ઝૂંપડપટ્ટીના વર્ણનમાં છાપરાં ‘નશાબંદી સે જીવન’ કે ‘યહાં ગંદકી કરના નહીં’ એવા પોસ્ટરથી ઢાંકેલાં હતાં. અહીં લેખકના બારીક નિરીક્ષણ ઉપરાંત - એકબાજુ નશામાં ચૂર થનારા અને ગટરની કોરે જ જીવનારા આ લોકો અને બીજી બાજુ ભદ્ર સમાજના આ પોસ્ટરો - એક ઉપહાસ જન્મે છે.

*

આ પાત્રો સામે જોઈને વાચકને થતું દુઃખ થીજી જાય એટલું તીવ્ર છે. આ દુઃખનો ઊંડો ત્યાગ લેખકે લીધો છે. તેથી જ આ નવલકથા વાંચીને અસ્વસ્થ થઈ જવાય છે, ચોતરફથી બેચેની ફરી વળે છે અને પછી એને એ દુઃખોનાં મૂળ દેખાવાં લાગે છે: આ માણસો જીવજંતુની

જેમ સળવળતા હોય તોયે તેમને જીવવું છે માણસની જેમ, ભલેને એમની આસપાસની હાલત ઢેર જેવી હોય. માણસની જેમ આગળ આવવું છે. આ નાડને લેખકે પારખી છે તેથી જ આ નવલકથા કંટાળાજનક નથી બનતી. ચક્ર મરાઠી સાહિત્યની એક ઉત્તમ કલાકૃતિ નીવડી છે.

મરાઠી વિવેચક મંગલા આઠલેકર કહે છે: ‘સુખ, તૃપ્તિ વગેરે તેમના કોશમાં નથી. તેથી તેમના જીવનમાં સતત બધી જાતનું ખાઉધરાપણું વર્તાય છે. નીતિઅનીતિ, પાપપુણ્ય, સત્ય-અસત્ય વગેરે ભદ્ર સમાજનાં તથ્યો અહીં બંધબેસતાં નથી.’

દળવીનાં પાત્રો પણ ખૂબ સશક્ત. ઝૂંપડપટ્ટીમાં જન્મેલો બેન્વા અને એની મા અમ્મા એમ આ માદીકરો. એમની હારોહાર ચાલતું એક પાત્ર તે તડીપાર થયેલો ગુંડો લૂકો. આમને સહાયક પાત્ર અણ્ણા ટૂકડાઈવરનું. પછી બધાં પાત્રો રામાયણના વાનરો કે ભાગવતની ગોપી જેવાં પૂરક કે જેમના વગર કથા અધૂરી રહે. મરઘો પણ બાદશાહના એક વટદાર પાત્રમાં છે તો જમી નામની કૂતરી પણ એક હૂંફાળું પાત્ર છે.

ફૂટપાથની કોરે પાસપાસે વસેલી બે ઝૂંપડપટ્ટીઓ અહીં છે: એક તો પાખાડી અને બીજી ચકલા. અહીં રહેતા માણસોને સંવેદના, નીતિમત્તા, સામાજિક કે આર્થિક સંરચનાનો કોઈપણ જાતનો સાથ ન મળે તો સ્વાભાવિક જ કે નીતિમત્તાનાં ધોરણો કઈ રીતે જળવાવાનાં? એટલું જ નહીં એ અંગેનો વિચાર કરવો પણ અશક્યવત્. સાલ 1963માં દળવી એક આંચકો આપે છે: ત્યારનો મધ્યમવર્ગી અર્થાત્ નોકરિયાત વર્ગ નીતિમત્તા એ કર્તવ્યનો વિચાર કરનારો છે, તેમને આજુબાજુના વિશ્વની ખબર નથી, કહોને પડી નથી. એમને માટે એમનું જ વિશ્વ કેન્દ્રસ્થાને છે. ઝૂંપડપટ્ટીમાં સબડતી અને સળવળતી ગરીબી, ભૂખ, વાસના, લાલસાની આ મોટા લોકોને જાણ જ નથી. એ જાણ દળવીએ આ નવલકથા દ્વારા કરી છે.

પહેલાં કેલેન્ડરવાળું વીંધાયેલું પક્ષી હતું, પછી રૂકાની મારેલી ઈંડાવાળી મુર્ગી આવી અને હવે બેન્વા પોતે જ આ હણાયેલું પક્ષી અને પીંખી કાઢેલી મુર્ગી જ બની જાય છે. બેન્વાના ભાવજગત સાથે જોડાયેલા કેલેન્ડરનું પણ ચક્ર ફર્યાં જ કરે છે.

ઝૂંપડપટ્ટીનું ચક્ર ચાલુ જ રહે છે. ખારની ઝૂંપડપટ્ટીમાંથી લાવેલી કૂતરીને જમી જન્મી, અને હવે જમી વિયાઈ છે. પોલીસથી ડરીડરીને રહેનારી અમ્માના ભાગમાં એ જ પોલીસ આવીને ભટકાય છે; પહેલાં અમ્માના વર સુનકાને પોલીસ પકડી લઈ ગયેલી અને હવે એના દીકરા બેન્વાને પકડીને લઈ જાય છે. અમ્માને અણ્ણા કરતાં પણ એની પાસેથી એના જેવું ગોરુંગોરું બાળક જોઈએ છે પણ એય પોલીસની એક લાતથી પડી જાય છે. ખારની ઝૂંપડપટ્ટીમાંથી પાખાડીની અને એમાંથી ગોદામમાં અને ત્યાંથી પાછા ઉખડીને હવે બીજે ક્યાં જવાનું? એ જ ભટક્યા કરવાનું. અસલામતીને ગળે બાંધીને ફરનારા આ લોકોનું જીવનચક્ર આમ ચાલુ રહે છે, ફરતું જ રહે છે.

દીકરો બેન્વા અને એની મા અમ્માની આસપાસ આ નવલકથા ભમતી રહે છે. શરૂઆતથી માંડીને ઠેક સુધી આમ જ આ કથા લસર્યાં કરે છે. ઝૂંપડપટ્ટીમાં જન્મેલો બેન્વા ઉમ્મરમાં આવેલો છે: ‘ગાલ પરના ખીલ નખથી ફોડતાફોડતા વચ્ચે એક કાન પર ધીમેકથી પસવારતો ચૂપચાપ બેઠો હતો.’ એને રોજરોજ ખાવાનાં સાંસા છે. એની મા અમ્માને આ દીકરાને ઠરીઠામ થયેલો જોવો છે: ‘પોતાનું જ, હક્કનું ઝૂંપડું જોઈએ એ વાત અમ્માએ બેન્વાના

મગજમાં બરાબરની કસાવી દીધી હતી. એ સિવાયનું જીવતર નકામું,' બેન્વાનો અને એની માનો વાલેશરી છે તડીપાર લૂકો. મુખ્યત્વે બેન્વા, અમ્મા અને લૂકો - આ ત્રણેના સંવાદોમાંથી કથા ઊઘડતી જાય છે.

*

દરેક અનુવાદની જેમ અહીં પણ મેં નવલકથાની ઝૂંપડપટ્ટીની મરાઠી બોલી ભાષાને સાદી ગુજરાતી ભાષામાં જ ઉતારી છે. કારણ કે દર વખતે મારે આ મૂંઝવણ રહેતી જ કે મરાઠી બોલીને સુરતી, કચ્છી-કાઠિયાવાડી, ચરોતરી બોલીમાં ઊતારું તો ગુજરાતી વાચકની સામે ગુજરાતનો જે તે પ્રાંત આવીને ઊભો રહી જાય ને મરાઠી વાતાવરણ ભૂલાઈ જાય; તેના કરતાં આપણી સર્વસામાન્ય રોજિંદી ગુજરાતી બોલી જ રાખવી સારી.

ન ઈચ્છેલું બાળક અવતરીને ખોળામાં આવી જાય ને પછી વહાલું લાગે તેવું 'ચક'નું થયું. અવતરતું ગયું તેમ તેમ વહાલું લાગતું ગયું. વડોદરાના, જાણીતા ગુજરાતી-મરાઠી અનુવાદક સુષમા લેલે એમ.એસ.યુનિ.માં જઈને, ત્યાંના પુસ્તકાલયમાંથી મરાઠી વિવેચનગ્રંથો શોધીને 'ચક' નવલકથા પરના વિવેચનલેખો મેળવી આપવામાં મને મદદ કરી છે તે બતાવે છે કે આજે પણ સાહિત્યક્ષેત્રે આવા પરગજુ જીવ છે અને તે વાતનો સવિશેષે આનંદ છે. યાદ આવી ગયું: લગભગ વીસેક વર્ષ પહેલાં સાવ અજાણ્યા એવા, પુણેના, જાણીતા મરાઠી હાસ્યલેખક મુકુંદ ટાકસાળેએ પુણેના પુસ્તકાલયમાં કલાકો બેસીને મને પુ.લ. દેશપાંડેના 58 પુસ્તકોમાંથી ચૂંટેલા લેખોની યાદી મોકલાવી હતી. એક સાડું મરાઠી પુસ્તક ગુજરાતીમાં ઊતારવાનું સદ્ભાગ્ય સંપડાવવા માટે દીકરા ચંદ્રમૌલિભાઈ મને મદદરૂપ થયા તે વાતનો પણ ખૂબ આનંદ છે. તા. 23-06-2020, અષાઢી બી.જ, કચ્છી નવું વર્ષ.

સંદર્ભ ગ્રંથો:

આત્મચરિત્રાવજી-જયવંત દલ્હવી, મેંજેસ્ટિક પ્રકાશન, મુંબઈ, 2011

કાદંબરી આણિ મરાઠી કાદંબરી - ઉષા હસ્તક, સાહિત્સેવા પ્રકાશન, ઔરંગાબાદ, 1993

કાદંબરી સંવાદ - ડૉ. પંડિત ટાપરે, પદ્મગંધા પ્રકાશન, 1997

જયવંત દલ્હવીવિષયી - મંગલા આઠલેકર, રાજહંસ પ્રકાશન, પુણે, 1994

‘ગાંધી દોઢસો’ની ઉપલબ્ધિ

નરોત્તમ પલાણ

2019મું વર્ષ આપણે ‘ગાંધી દોઢસો’ તરીકે ઉજવ્યું અને ગાંધીવિષયક પુસ્તકોમાં નોંધપાત્ર ઉછાળો આવ્યો! ‘ગાંધી દોઢસો’નું સ્વાગત કરતું પ્રથમ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મિત્ર માણેક પટેલ દ્વારા ‘ગાંધીજી, અમદાવાદને આંગણે’ (2017) છે. 2019માં તો એક પછી એક ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો આપણાં હાથમાં આવતાં રહ્યાં, જેમાં એક સર્વોત્તમ સંપાદન રમેશ સંઘવી દ્વારા ‘શાશ્વત ગાંધી’ (2019) છે. આ સંપાદન કુલ પાંચ પુસ્તકોમાં છે અને એમાં દેશ વિદેશના મહામનાઓના ગાંધી વિશે લખાયેલા વિચારપ્રેરક લખાણો છે. ગાંધી ‘શાશ્વત’ છે તેની પ્રતીતિ કરાવતા એક સાથે આટલા લેખો તે આ સંપાદનની ઊડીને આંખે વળગે તેવી પ્રથમ સિદ્ધિ છે. આ સાથે જ ‘ગાંધી-ગુજરાતી કવિતામાં’ (સં. રાજેન્દ્ર પટેલ), ‘ગાંધીની નજરે દુનિયા’ (મનસુખ સલ્વા), ‘આજના સમયમાં ગાંધી વિચાર’ (અમીચંદભાઈ પટેલ), ‘ગાંધીનો આદર્શવાદ’ (અંબેલાલ જોશી), ‘મહાત્મા ગાંધી મારી દૃષ્ટિએ’ (સંકલન-ગુણવંત શાહ), ‘મહાત્મા ગાંધીનો પુનર્મજન્મ’ (સં. રોહિત શાહ), ‘ગાંધી પુનરાવલોકન’ (પ્રવીણ ગઢવી), ‘માય ડિયર ગાંધી’ (દિનેશ દેસાઈ), ‘મહાત્મા ગાંધી સાથે સંવાદ’ (પ્રભાકર ખમાર, અનિલ ખત્રી), ‘ગાંધી સાથે સંવાદ’ (સં. કિરણ કાપુરે ‘નવજીવન’), અહિંસક ક્રાન્તિકારી ગાંધી અને વિનોબા’ (ચત્રભુજ રાજપરા) તથા ગુજરાતી લેખક મંડળ તરફથી ‘ગાંધી 150 વિશેષાંક’ (સં. મનીષી જાની) વગેરે છે.

આ સહુમાં નોખાં તરી આવતાં પ્રકાશનોમાં ‘મહાત્મા’ (ગંભીરસિંહ ગોહિલ), ‘ટ્રેનમાં ગાંધીજી’ (કિશોર વ્યાસ) અને ‘સમીપે’ (સં. શિરીષ પંચાલ, જયદેવ શુક્લ, બકુલ ટેલર)નો ગાંધી-કસ્તૂરબા વિશેષાંક છે.

*

85 વટાવી ચૂકેલા આચાર્યશ્રી ગંભીરસિંહજી ગોહિલ એક ખૂણે બેસીને કશાજ ઊઠાપોહ વિના સાહિત્યસેવા કરી રહ્યા છે. ઘણા લાંબા પને લખાયેલું ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીનું દળદાર જીવનચરિત્ર 1912માં એમના દ્વારા મળ્યું, હવે જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી રજૂ થતું ગાંધીચરિત્ર ‘મહાત્મા’ (2019) નામથી લઈને તેઓ આવે છે. અહીં ‘પ્રત-સંપાદક’ તરીકે કેતન રુપેરાનો સ્પર્શ પ્રત્યેક પૃષ્ઠ પર પ્રમાણી શકાય છે! ‘મહાત્મા’ શબ્દમાં ગાંધીની વિવિધ તસવીરો અને ‘સ્વરાજની સફર’ના ઉપડતાં પગલાં સાથે ‘સૌરાષ્ટ્રનાં સાથીદારો’નું આલેખન થયું છે માટે પૃષ્ઠભૂમાં અમદાવાદની નીચેનો ખંભાતનો અખાત તથા ભાવનગરમાં મંડાતી બાપુની લાઠી સાથેનો નકશો વસ્તુને અનુરૂપ બખૂબી પસંદગી પામ્યો છે. પૃષ્ઠક્રમાંકમાં એક બાજુ ચરખો, બીજી બાજુ ચશ્મા તથા પ્રકરણનું મથાળું બાપુની લાકડી સાથે લખાયેલું છે. નાનામોટા આલેખો, તસવીરો અને ક્યાંક કેતનની સંપાદકીય પૂર્તિનોંધ પણ છે. હા, પૃ. 63 ઉપરની તસવીરમાં ગાંધીજી સાથે રાજકોટના ઠકોરસાહેબ લાખાજીરાજ લખાયેલા

છે, તે પોરબંદરના નટવરસિંહજી છે અને તસવીર પણ 1928માં પોરબંદરમાં યોજાયેલી ચોથી કાર્ડિયાવાડ રાજકીય પરિષદની છે. મજા તો ત્યાં આવી જ્યાં ગંભીરસિંહજી ગાંધીના નામ વહેતી થયેલી વાતોમાંથી ‘ગાંધીજી સારા ક્રિકેટર હતા’ તેનો સાફ રદિયો આપે છે! મૂળમાં 1991માં લખાયેલી એક અમેરિકન નવલકથા ‘વેઇંગ ધ ગેમ’ (લે. ઇમાન બરુમા)માં વિખ્યાત ક્રિકેટર જામ રણજી સાથે ગાંધીજીનો એક કાલ્પનિક પ્રસંગ આલેખાયેલો છે. માત્ર કથાને રોચક બનાવવા માટે ગાંધીજી વિશે લખાયેલા, ખાસ કરીને એમના વિદ્યાર્થીજીવનમાં આ પ્રસંગ વણાતો આવ્યો કે ગાંધીજી યુવાવયે ક્રિકેટ રમતા! ગુજરાતીમાં કદાચ પહેલીવાર સુપ્રસિદ્ધ પત્રકાર એમ. વી. કામથ પોતાની ‘જન્મભૂમિ-પ્રવાસી’ની કૉલમમાં આ ઘટના આલેખે છે અને પછી તો ગુણવંત શાહ ગાંધીજીને ‘કુશળ ક્રિકેટર, સારા બોલર અને રાજકોટની ટીમના કેપ્ટન તરીકે ‘નીરખને ગગનમાં’ (2000) ઓળખાવે છે!

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આ રદિયો મૂળની અમેરિકન નવલકથાના મુખપૃષ્ઠ તથા ‘ફૂલછાબે’ દોરેલું બેટબોલ હાથમાં લઈને મેદાને ઉતરતા ગાંધીજીનું કાર્ટૂન ભારે રંગ જમાવે છે! ગંભીરસિંહજીના સ્વાધ્યાયને સલામ કરવી પડે તેવો બીજો પ્રસંગ બેરિસ્ટર થયા પછી અને દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યા પહેલાં ગાંધીજીએ હાથમાં લીધેલો ભાવનગરના વરલીગામના ભાયાત રાઓલ હરિસિંહજીનો કેસ છે. પોતાની આત્મકથામાં ગાંધીજી ઘણા બધા પ્રસંગો વિસરી ગયા છે તેમાં આ કેસની ઘટના પણ છે.

સૌરાષ્ટ્રના સાથીદારોમાં મગનલાલ ગાંધી, પ્રભાશંકર પટ્ટણી વગેરેના ટૂંકા પ્રસંગો સાથે તેમની સુંદર તસવીરો અભ્યાસીને રસ પડે તેવી છે. ભાવનગર સાથેનો ગાંધીજીનો સંબંધ અહીં વિગતે ચર્ચાયો છે અને ગાંધીજી સાથે પ્રજાવત્સલ ભાવનગરના કૃષ્ણકુમારસિંહજી પણ અહીં બરાબર ઊપસી આવે છે.

હાલ દિલ્હી સંસદભવનમાં મૂકાયેલું ગાંધીજીનું ભવ્ય પ્રોટ્રેઇટ - ગોળમેજી પરિષદમાં ગાંધીજી લંડન ખાતે હતા ત્યારે કૃષ્ણકુમારસિંહજી પણ ત્યાં જ હતા અને એમણે ઓસ્વાલ્ બિલી પાસે તૈયાર કરાવેલું જે 28 ઓગસ્ટ 1947ના રોજ ભાવનગર રાજ્ય તરફથી સંસદને મળેલું છે. 1925 જાન્યુઆરીની 8થી 13 તારીખો ગાંધીજી ભાવનગર છે, ત્યારે કવિ દુલા કાગ અને પ્રભાશંકર પટ્ટણી તેમને સ્વરચિત ભજનો અને ગાંધીગીતો સંભળાવે છે તેની વિગતવાર નોંધો પણ અહીં મૂકાયેલાં પિરિશિષ્ટોમાં અભ્યાસીને મળી રહે છે. 176 પૃષ્ઠોનો ગંભીરસિંહજીનો આ નિરાંતે લખાયેલો અદ્દીત સર્વથા પ્રસન્નકર છે.

*

કાલોલમાં રહીને સૂચિઓ તથા સાહિત્યિક સામયિકોના પ્રદાન વિશે તેજવલયો સર્જતા રહેલા કિશોર વ્યાસ સહુ કોઈના ચહિતા છે. ‘ગાંધી દોઢસો’ નિમિત્તે તેમણે ગાંધીજીવનનું એક સાવ નોખું-અનોખું પાસું ‘ટ્રેનમાં ગાંધીજી’ આપ્યું છે. આમ તો મો. ક. ગાંધીને ‘મહાત્મા’ બનાવનાર ટ્રેન જ છે! બેરિસ્ટર થયેલા ચોવીશ વર્ષના ભરજુવાન ગાંધીને દક્ષિણ આફ્રિકાના મૅરિત્સબર્ગ રેલવે સ્ટેશને પ્રથમ વર્ગમાંથી ધક્કો મારીને ઉતારી પાડવામાં આવે ત્યાંથી ‘ટ્રેન’ ગાંધીજી સાથે જોડાયેલી છે. સૂચિ બનાવતા હોય એમ કિશોર વ્યાસ કમશ: ટ્રેન સાથેના ગાંધીપ્રસંગો અહીં મૂકતા આવ્યા છે અને એક રોચક વાચનસામગ્રી આપણી સામે આવી છે. ગાંધીની કરકસર , ગાંધી પ્રતિ ઊભરાતો જનતાનો પ્રેમ - ખુદ ગાંધી ‘હે પ્રભુ, આ પ્રેમમાંથી

મને બચાવો!’ એવી પ્રાર્થના સુધી જાય છે! માંદા કસ્તૂરબાને બે હાથે ઊપાડીને પ્લેટફોર્મ ઉપર ચાલતા ગાંધી, હરિલાલની આકરી વિદાય અને ગાંધીદર્શનની ઘેલછામાં પાટા નીચે આવીને મૃત્યુને ભેટેલો હૃદયનાથ નામનો યુવાન - અરે, સ્ટેશનની ભીડમાં ગાંધીજીની ઘડિયાળ પણ ચોરાઈ જાય છે! કરાંચી કોંગ્રેસમાંથી પાછા ફરતા ગાડી ખીચોખીચ એટલે ટિકટ ન હોવા છતાંય કૃપલાણી ડૉ. અન્સારી સાથે ફર્સ્ટ ક્લાસમાં ચડી જાય, ગાંધીજી કહેવડાવે કે ‘તમારે ગાડીને જાણ કરી દેવી ઘટે!’ કૃપલાણીનો ઉત્તર: મારે મારી પ્રામાણિકતા બીજા પાસેથી ઉધાર લેવાની નથી!’ આ ઉપર ગાંધીજી ખડખડાટ હસી પડે અને કૃપલાણીને ‘બંદર’ કહે તેવા પ્રસંગો કિશોર વ્યાસે ભારે સહૃદયતાપૂર્વક નોંધ્યા છે, ગાંધીજીને નજીકથી પામવા - ઓળખવાનો આ પ્રયત્ન સફળ અને હૃદયસ્પર્શી બન્યો છે.

*

‘સમીપે’નો મો. ક. ગાંધી અને ક. મો. ગાંધી વિશેષાંક - બધી દૃષ્ટિએ તાજો અને માહિતીપ્રદ છે. ગાંધી વિશેનું નવું ચિંતન અને થોડા પ્રશ્નો પણ અહીં છે. ટાઇટલ ઉપર ચિત્રકાર સુરેન્દ્ર નાયરનું ભારે વ્યંજનાગર્ભ ગાંધીચિત્ર છે. આ ચિત્રમાં બકરી સાથે લાકડીના ટેકે, વિવિધ ધર્મસ્થળો સાથેનો આખો કેલાસપર્વત જેની ઉપર છે અને જેના દરેક સળિયે સમસ્યાઓ લટકે છે તે વિશાળ છત્રી હેઠળ પિતૃઓ (કાગડો) અને ગાંધીજી ઊભા છે! છેલ્લા ટાઇટલ ઉપર સાવ માસુમ કસ્તૂરબા છે.

વાત આપણા સૌની’માં ફરી એકવાર શિરીષભાઈ ‘હિન્દ સ્વરાજ’ને છોડે છે, જોકે અહીં ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ની, ખાસ તો ગાંધીને ઘડવામાં કયા કયા પરિબલો અને ‘ગોરા સહાયકો’ બન્યા તેની આમ જ લીલિયા નોંધ લે છે. ‘પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ’ અને એમાંથી ‘સત્યાગ્રહ’ જેવું અમોઘ અસ્ત્ર ગાંધીજીના હાથમાં કેવી રીતે આવી ચડ્યું તથા બોઅર લડાઈમાં સ્ત્રીશક્તિ’ બહાર નીકળી અને જેલમાં જવા તૈયાર થઈ તે ખરેખર, ચમત્કાર જેવું છે! ‘અસત્ ને જ્યાં હસ્તી જ નથી ત્યાં તેની સફળતા શી હોય?’ એમ લાગે છે કે ગાંધીજીની આ ‘શ્રદ્ધા’ મનુષ્યજાતિનું ધ્રુવપદ છે

કાવ્યસૃષ્ટિમાં ‘હું ગુજરાતીનો શિક્ષક છું, ગાંધીજીને ડગલે પગલે જરૂર પડતી લાકડીની જેમ મને સાર્થ જોડણી કોશની જરૂર પડે છે.’ (રાજેશ વ્યાસ), કવિ નર્મદની આંગળીએ હરીશ મીનાશ્રુ અગણ્યાર્થેશી જોડવાની સાથે દાંડીકૂચની વાત કરે છે અને ભૂખ્યા વિશ્વામિત્ર ભૂખ્યા ગાંધીને પોતે ચોરીને લાવેલા કૂતરાનું માંસ ખાવાનું કહે, ત્યાં માંસ સાથે નહિ પણ ‘ચોરીના કોળિયા’ સામે ગાંધીને વાંધો છે ઉદયન ઠક્કર કહે છે કે વિશ્વામિત્ર તો ચોરીનું માંસ વલ્કલમાં છુપાવીને વગડામાં નાદા પણ ગાંધી ન ડગ્યા, ન ભાગ્યા! કમલ વોરા મેઘાણીથી સિતાંશુ સુધીનાને યાદ કરીને પ્રશ્ન કરે છે કે ‘કઈ બકરીનું દૂધ પીતો હશે ગાંધી?’ ‘હતી, છે અને હશે’માં મનીષા જોશી આશાવાદી છે અને જયદેવ શુક્લ ગાંધી-કસ્તૂરબાના જીવનની અતિ નાજુક ત્રણ ક્ષણો: ‘જરા લાજો’, ‘ધબકાર નાળનો’ - (પ્લેટફોર્મ ઉપર ‘ગાંધીની જય’ સાથે એક અવાજ ‘માતા કસ્તૂરબાની જય!’ બોલે - હરિલાલ) અને હરિલાલે કસ્તૂરબાને આપેલી મોસંબીની ‘છાલ ધીમે ધીમે ઊતરતી ગઈ’ હૃદયસ્પર્શી છે.

અહીં પંદર લેખો ગાંધી અને ત્રણ લેખો કસ્તૂરબા વિશે છે. બધા જ લેખો ગાંધીને સમજવાની પૂરેપૂરી નિષ્ઠાથી લખાયેલ છે, પણ ભીખુ પારેખ, રાજ ગોસ્વામી, જય નારાયણ

વ્યાસ, રંજના હરીશ, રમણ સોની, શિરીષ પંચાલ અને હસિત મહેતા, વિચારવા અને મમળાવવા ગમે તેવા છે. પ્રારંભમાં જ મુકાયેલ ‘જન્મત’ (હિમાંશી શેલત) અમને આ અંક માટે અપ્રસ્તુત લાગ્યો છે.

ભીખુ પારેખ (ગુજ. અનુ. હેમંત દવે) એમના સ્વભાવ મુજબ થોડા મુદ્દાઓ સાવ નજીકથી છેડે છે. ગાંધીજી વારે વારે ‘સત્ય-સત્ય’ કહે છે પણ ગાંધીજીના ‘સત્ય’નું સ્વરૂપ કેવું છે? વળી ગાંધીજી ‘સત્ય એ જ ઈશ્વર’ કહે છે, સ્વતંત્ર પુસ્તક પણ લખે છે, પરંતુ ગાંધીજીના ‘ઈશ્વર’ની વિભાવના શી છે? ગાંધીજીની ‘અહિંસા’ શું જૈન, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્ત મુજબની છે? ભીખુ પારેખ એમને શોભે તેમ ઉત્તર વાળે છે અને સમાપન કરતાં તારવે છે કે ‘એકાધિક કારણો ને લઈને ગાંધી આપણી રાષ્ટ્રીય ધરોહર બની ગયા છે.’

ગાંધીજી સ્વભાવથી જ હઠાગ્રહી છે પણ શું હઠાગ્રહનું જ સંતાન સત્યાગ્રહ નથી? રાજ ગોસ્વામી ‘હઠ’ના હકારાત્મક પક્ષની ચર્ચા કરે છે અને કહે છે કે ‘ગાંધી મોહનદાસમાંથી ‘મહાત્મા’ બન્યા તેની પાછળ તેમના હઠની મોટી ભૂમિકા છે.’ (પૃ. 65) એક નવી માહિતી પણ અહીં મળે છે. ‘ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ’ સાથે જોડાયેલા પત્રકાર જોસેફ લેવીલેન્ડના ગાંધીજી વિશે લખાયેલા પુસ્તક ‘ગ્રેટ સોલ: મહાત્મા એન્ડ હીઝ સ્ટ્રગલ પોર ઈન્ડિયા’ ઉપર ગુજરાતમાં પ્રતિબંધ છે! રાજ ગોસ્વામીએ વર્ષ આપ્યું હોત તો અન્ય સંદર્ભ જોઈ શકાત.

‘ગાંધી વિચાર’ વિશે ચર્ચા કરતાં જયનારાયણ વ્યાસ, ખાસ તો તેમની નાટ્યાત્મક રજૂઆતના કારણે અસરકારક રહ્યા છે. આમ તો આર.એસ.એસ.ની છાપ ગાંધી વિરોધની છે પણ આર.આર.એસ.ના એક અદના કાર્યકર, જેમને ‘ગાંધી દોઢસો’ના વર્ષે મરણોત્તર ‘ભારત રત્ન’થી નવાજવામાં આવ્યા તે નાના દેશમુખ ગાંધી વિશે શું કહે છે તે સંઘના પક્ષી, અપક્ષી અને વિપક્ષી - સહુ કોઈએ યાદ રાખવા જેવું છે. ‘હું નાના દેશમુખ, આપને કહું છું કે ભારત વર્ષના પાંચ હજાર વર્ષના ઇતિહાસને સમગ્રતાથી જોનારાઓમાં ગાંધી જેવો બીજો નથી’ આપણે ત્યાં ‘સંઘગ્રંથિ’ જેવી બીજી ગ્રંથિ ‘દલિત ગ્રંથિ’ છે! આમાં અટવાયેલા ઘણા મિત્રો ગાંધીજીની મજાક ઉડાવતા વાંચવા - સાંભળવા મળ્યા છે. આવા મિત્રોની આંખ ઉઘાડનાર એક કિસ્સો જયનારાયણ અહીં મૂકે છે. 1920માં ‘ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ’ની સ્થાપના થઈ તે પછી બનેલો આ કિસ્સો છે. મુંબઈના અમુક શેઠિયાઓએ દલિત પ્રવેશ ન હોય તો માતબર રકમનું દાન આપવાનું સૂચવ્યું. ગાંધીનો ઉત્તર હતો: ‘વિદ્યાપીઠ ફંડની વાત તો બાજુએ રાખો, અસ્પૃશ્યતા કાયમ રાખવાની શરતે મને કાલે કોઈ હિન્દુસ્તાનનું સ્વરાજ આપે તો તે સુદ્ધા હું ન લઉં.’ (પૃ. 80). ગાંધીજી નિયમો પ્રતિ આગ્રહી છે, પણ જડ નથી. મૌન હોય ત્યાં પણ જરૂર પડે તો મૌન તોડી શકાય, અહિંસા મુખ્ય પણ અનિવાર્ય સંજોગોમાં હિંસા પણ સ્વીકાર્ય. પાણીનું એક ટીપું પણ વધારે વપરાય નહિ, 1921થી માત્ર ધોતી જ પહેરી પણ બીજા કપડાંની જરૂર પડી તો ધોતીના બે ટુકડા ક્યા, ભોજનમાં પાંચથી વધુ વસ્તુઓ નહિ, પેલી ઈઝારાયેલી કન્યા કહે કે ‘ગાંધી એટલે માણસ.’ અંતમાં જયનારાયણ તારવે છે કે ‘એક માત્ર ગાંધી એવા છે કે એમના માટેનો આદર વધુ ને વધુ વિસ્તરતો જાય છે.’ (પૃ. 88)

બહુ ટૂંકમાં રંજના હરીશ ‘પોરબંદરના એક સમૃદ્ધ પરિવારની દીકરી કસ્તૂરબાને ઊપસાવે છે. ગાંધી જેવો ગાંધી એમ કહે કે, ‘સી સ્ટૂડ અબાવ મી!’ આનાથી મોટી ઓળખાણ કસ્તૂરબાની બીજી શી હોઈ શકે? હા, શું ગુજરાતીમાં કસ્તૂરબા વિશે કોઈ નવલકથા નથી?

શિરીષ પંચાલને 'હિન્દ સ્વરાજ' જાણે ગળે વળગી ગયું છે! અહીં રવીન્દ્રનાથ અને ગોવર્ધનરામને ઓળખાવે છે. ગાંધીની ભાષા વિશે રમણ સોની ઘણું ઝીણું કાંતે છે. 'હિન્દ સ્વરાજ'માં જે ભાષા છે તે ક્રમશઃ ઘડાતી આવી છે. ગાંધીભાષાની ક્ષમતા, અવનવા કાકુ, મર્મ અને લાક્ષણિકતા-વિલક્ષણતા આદિ મુદ્દાઓ સદષ્ટાંત દર્શાવી આપે છે. હા, અહીં નારાયણ દેસાઈનું, જોકે પિતૃભક્તિની અધિકતાવાળું એક નિરીક્ષણ નોંધવા જેવું છે, 'મહાદેવભાઈની ભાષાનો પ્રભાવ ગાંધીજીની શૈલી પર પડ્યો હતો - 'હિન્દ સ્વરાજ' અને 'સત્યના પ્રયોગો'ની ભાષાને સરખાવવાથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ છે.' ('મારું જીવન એ મારી વાણી' ચતુર્થ ખંડ પૃ. 68).

'ગાંધીજી તથા સિનેમા, તસવીર, ટપાલ ટિકિટ, કાર્ટુન (અમૃત ગંગર, વિવેક દેસાઈ, હસિત મહેતા, બીરેન કોઠારી) વગેરે એક કરતાં એક બહુ રસપ્રદ તથા માહિતીપ્રદ લેખો છે અને જેની ખાસ નોંધ લેવી ઘટે તે આ અંકમાં મૂકાયેલા ફોટાઓ, ટિકિટો, કાર્ટૂનો તથા ગાંધી સંબંધી રેખાંકનો ચશ્મા, ચંપલ, ત્રણ વાંદરા, જેમાં બકરી તો નિ:શંક અદ્ભુત છે! જયદેવની 'મો. ક. ગાંધી' અને 'ક. મો. ગાંધી'ના પીળાં પૂંઠાની કરામત અંકને જીવંત તથા દળદાર બનાવે છે. ભાઈ વિનોદ કુરિયાકોસને પણ ધન્યવાદ. એમ લાગે છે કે 'ગાંધી દોઢસો'ની પૂર્ણાહુતિ. 'સમીપે'ના આ વિશેષાંકથી ભારે રંગેચંગે અને આપણા આકાશને ગાંધી વિચારથી ભરી જતી થઈ છે.

અવલોકન

સુરતના હાસ્ય લેખક શ્રી નટવર પંડ્યાનું નૂતન ગ્રંથરત્ન - 'હાસ્ય પરં ધીમહિ'

પ્રા. ડૉ. મધુસૂદન મ. વ્યાસ

જે ભાગવત ગ્રંથમાંથી પ્રસ્તુત ગ્રંથનું શીર્ષક રાખવાની પ્રેરણા લેવામાં આવી છે તે શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ આ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે - આનો ભાવાર્થ થાય કે 'પરંસત્યનું હું ધ્યાન કરું છું.' અત્રે ગ્રંથકારે એવું દર્શાવીને પોતાના હાસ્યના ધોરણો ઊંચા છે, એવું જાણે કે અવાંતરે સ્થાપિત કર્યું છે એટલે જ પરં હાસ્ય ધીમહિ અર્થાત્ - શ્રેષ્ઠ એવા હાસ્યનું ધ્યાન કરું છું. એટલે કે શ્રેષ્ઠ એવા હાસ્યની ઉપાસના કરું છું. આમ જે માણસને ઉત્તમ હાસ્યની ઉપાસના કરવાની હોય તેના હાસ્યલેખોના શીર્ષકો અને વિષયો અવનવા હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી અહીં પ્રથમ હાસ્યલેખ - 'કાપલી કૌશલ્ય' શીર્ષકથી મળી આવે છે. વળી, ઈ.સ. 2018માં પ્રકાશિત પ્રસ્તુત પુસ્તક હાસ્ય શ્રેણીના અન્ય ગ્રંથો કરતાં કઈ રીતે અનન્ય છે એની વિચારણા અત્રેના સમીક્ષાલેખમાં કરવાનો ઉપક્રમ છે. સમગ્ર ગ્રંથમાંથી પસાર થતાં અહીં લેખકનાં પંચવિધ કૌશલ્યો ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ (નજર સમક્ષ) થાય છે. (1) લેખોના શીર્ષકો અવનવાં છે. (2) સ્થૂલ હાસ્ય સંગ્રાથે જ સૂક્ષ્મહાસ્યનું નિરૂપણ છે. (3) નવા-નવા શબ્દોની શોધ અને અભિવ્યક્તિ છે (જેમ કે લેખાંક 23નું શીર્ષક-મંચસ્થ, મંચોત્સુક અને મંચભ્રષ્ટ મહાનુભાવો) (4) લેખોનું કદ અર્થાત્ લંબાઈ સપ્રમાણ છે. (5) પ્રત્યેક લેખમાં કરેલ કાલ્પનિક હાસ્ય વિહાર પણ તર્કસંગત જણાય છે. વધુમાં આનાં પ્રત્યેક પાને જીવનનું ભાથું કે ડહાપણ મળી આવે છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની વિશેષતાઓ સુપ્રસિદ્ધ હાસ્યલેખક ડૉ. જગદીશ ત્રિવેદી અને નિરાળા હાસ્યલેખક ડૉ. રતિલાલ બોરીસાગરે પોતપોતાની રીતે ખોલી આપી છે. પોતાની કેન્દ્રિયતામાં હાસ્યલેખક શ્રી નટવરભાઈ પંડ્યાએ સમુચિત રીતે પોતાના મિત્રો એવા લેખક-લેખિકાઓની સુયોગ્ય નોંધ લીધી છે. તેમજ ગ્રંથ પ્રકાશન માટે સહાયકમિત્રોને પણ ભૂલ્યા નથી. એ તેમનું અભિજાત્ય છે.

અત્રેના પાના નં-18 ઉપરનો પરિચ્છેદ મારી દષ્ટિએ સર્જનાત્મક ગદ્યાના નમૂનારૂપે હોઈ સમગ્ર પરિચ્છેદને દર્શાવું છું. તેથી જ શિયાળાની વહેલી સવારે જાગવા કરતાં જગાડવાનું અઘરું છે કારણ કે કુંભકર્ણથી માંડીને કનૈયા સુધીના મહાનુભાવોને જગાડવાની પદ્ધતિમાં ઘણું વૈવિધ્ય છે. આપણે ત્યાં જેમ બાળક ને સુવડાવવા માટે હાલરડાં અને સદગૃહસ્થોને સુવડાવવા માટે શેરબજાર છે. એ રીતે જગાડવા માટે પ્રભાતિયાં પણ છે. કનૈયાને જગાડવા માટે, 'જાગને જાદવા કૃષ્ણાગોવાળિયા', 'વેણલા રે વાયા કાનુડા...' ઉપરાંત હિન્દી ફિલ્મોમાં 'જાગો મોહન પ્યારે જાગો...' એવાં ગીતો છે પણ એક બાબત હજુ સુધી નથી સમજાતી કે જગાડવાના મુદ્દે આ બધા મોહનની પાછળ કેમ પડ્યા છે. બીજા કોઈના રજાઈ, ધાબળા કેમ નથી ખેંચતા. આપણે મોહનની જો કૃપા પામવી હોય તો તેને નિરાંતે ઊંઘવા દેવો જોઈએ.' [પૃષ્ઠ-18]

પ્રસ્તુત લેખમાં જ કવિએ ચારણકન્યા શીર્ષકનાં શૌર્યગીતની શૈલીમાં આઠ લીટીનું હાસ્યકાવ્ય ઊંઘતા લોકોને જગાડવા માટે આલેખ્યું છે. તેમજ શયંસમયે, શયનશાહો અને શયનાંજલિ એમ ત્રણ નવા શબ્દો પ્રયોજ્યા છે, જે ધ્યાનાર્હ છે.

‘ફાળાનો કુંફાડો’ શીર્ષકના એક અન્ય લેખમાં પણ લેખકે ઝીણવટભર્યું વર્ણન કર્યું છે જે હાસ્યમૂલક છે જુઓ - ‘સત્યનારાયણની કથામાં સાધુ વાણિયાનું વહાણ ડૂબવાથી લીલાવતી-કલાવતીની જે દશા થાય છે, એવી દશા પત્નીની થઈ. તેઓ રસોડું રઝળતું મૂકી બચાવ અર્થે બેઠક ખંડમાં ધસી આવ્યા. ફાળાની ચર્ચા સાંભળીને દાદાના મોઢામાં બીડી એમને એમ ઠરી ગઈને ઉધરસ ઉપડી. દાદીમાએ ચપટો ભર્યા વગર જ છીંકણીની ડબ્બી બંધ કરી દીધી.’

હાસ્યલેખક નટવરભાઈનું સાહિત્ય વિષયક અન્ય વાંચન પણ વ્યાપક અને ઊંડું છે તેથી તેમણે ખલીલ ધનતેજવીની જાણીતી ગઝલ પંક્તિ ‘અપને ખેતોં સે બિછડને વાળી પંક્તિના ઉત્તરાર્ધમાં - ‘અબ મૈં ટોયલેટ કી કતારો મૈં નજર આતા હું’ લખી દીધું છે. સમગ્ર લેખ પણ શૌચાલય જવાની સમસ્યા વિશે જ છે.

નટવરભાઈ પોતે હાસ્યલેખક છે તેમજ લેખક જગતની સારી-નરસી બાબતોથી ઘણા વાકેફ છે તેથી આ હાસ્યલેખોમાં બે હાસ્યલેખો દ્વારા લેખકે જગતની સારી માઠી બાબતોને લક્ષમાં લઈને આલેખન કર્યું છે. ઉભય લેખોમાં શીર્ષકો જ હાસ્યપ્રેરક છે. લેખાંક અગિયાર એટલે ‘લેખક બનવાની લમણાઝીક’ અને તેવીસમો લેખ - ‘મંચસ્થ, મંચોત્સુક અને મંચભ્રષ્ટ મહાનુભાવો.’

પ્રસ્તુત બંને લેખોમાં સાહિત્ય સમાજનું દર્પણ હોય છે એ સિદ્ધાંતને અનુસરીને તેમણે લેખક તરીકેના અભાવોનું હાસ્યમૂલક વર્ણન કર્યું છે. તેમજ અધૂરાજ્ઞાનથી છલકાતા લેખકોની ઠેકડી ઉડાડી છે. ‘લેખક બનવાની લમણાઝીક’ વાળા લેખમાં એક પરિચ્છેદમાં તેમના લાઘવજ્ઞાનનો લાભ મળે છે. ઘરમાં છાપું નહોતું... થી શરૂ થયેલ પેરેગ્રાફમાં પોતે પડોશીને ત્યાંથી લાવેલ છાપામાં શું શું વાંચ્યું તેનું ઝીણવટ ભર્યું અને કૌતુકપ્રેરક વર્ણન વાચકને હાસ્ય જરૂર પૂરું પાડે છે. તેમજ તેમની સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ શક્તિને લાઘવભર્યા વર્ણન થકી સચોટ રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે. ઉપરાંત વર્ણનકલાનો ઉત્તમ નમૂનો પણ આ પેરેગ્રાફ છે.

આ સંગ્રહનો ચૌદમો નિબંધ ‘ખાડો’ શીર્ષક ધરાવે છે. તેમાંથી નિમ્નલિખિત ત્રણ લીટીઓ વાંચવાથી વર્ણાનુપ્રાસ દ્વારા હાસ્યની સર્ગશક્તિ અથવા કવિનાં દર્શન થશે.

‘ટૂંકમાં કોલેજકાળમાં તે સ્ત્રી ‘મસ્ત’ હોય છે કાળક્રમે ‘અલમસ્ત’ બની જાય છે. (પુરૂષો પણ આમાં બાકાત નથી)’ (પૃષ્ઠ-91)

ઉપરાંત આ પંક્તિઓમાં પણ તેમનું શબ્દચયન હાસ્યપ્રેરક જણાય છે ‘આમ તો ખાડો એ રસ્તાના ગાલ પર પડેલું ખંજન છે, આવાં ખંજન જ માનવીઓનાં ગર્વનું ખંડન કરે છે.’ (પૃષ્ઠ-94)

કોઈપણ સામાન્ય બાબતને લંબાવીને અથવા તેનું ઊર્ધ્વાકરણ કરીને જે લેખક વર્ણવે તેને સિદ્ધહસ્ત લેખક કહી શકાય. આ દૃષ્ટિએ ‘ખાડો’ નિબંધ સામાન્ય રસ્તા પર ખાડામાંથી બ્રહ્માંડ અને મહાસાગરોના ખાડા સુધી વિસ્તરતો જણાય છે. આમ કવિ-લેખક-હાસ્યકારની

કલ્પના શક્તિનો બહોળો વિસ્તાર તેમની સર્વશક્તિને સૂચવી જનારો હોઈ મારી દષ્ટિએ પ્રસ્તુત 'ખાડો' નિબંધ આ સંગ્રહમાંહેનો સર્વશ્રેષ્ઠ હાસ્યનિબંધ છે.

પ્રસ્તુત હાસ્યનિબંધ સંગ્રહને ગુજરાતી ભાષાના બે સમર્થ હાસ્યલેખકોના આશિષ મલ્યા છે. શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર અને શ્રી જગદીશ ત્રિવેદીએ પોતપોતાની રીતે નટવરભાઈની શૈલીના ગુણો તારવી બતાવ્યા છે. આપણે જરૂર કહી શકીએ કે નટવરભાઈએ પ્રસ્તુત હાસ્યનિબંધોથી સ્વકીય હાસ્યલેખનની શુભશરૂઆત આમ કરી છે.

છેલ્લે એટલું કહેવું સુયોગ્ય રહેશે કે 'કવિ' શબ્દ સંસ્કૃત વ્યાખ્યા પ્રમાણે વ્યાપક અર્થ ધરાવે છે. એ અર્થમાં આ પુસ્તકના લેખક હાસ્યલેખન કરતા હોવા છતાં કવિ છે. તેથી કેટલાક લેખોમાં હાસ્યને આગળ વધારવા તેમણે જાણીતા કે અજાણ્યા કવિઓની પંક્તિઓ ટાંકી છે. (ઊંલાસ પંડિતની પંક્તિ અહીં જોવા મળે છે.) ઘણીવાર તેઓ ગઝલોની ચોટદાર પંક્તિઓની સહાય પણ લે છે, જે તેમની શબ્દ પસંદગીની શક્તિને દર્શાવે છે.

એક એવું પણ અનુમાન પ્રસ્તુત પુસ્તક વાંચીને થઈ શકે કે સર્જક શ્રી નટવરભાઈ પંડ્યા ઘણું દુઃખ વેઠીને અથવા ગરીબીનો સ્વાદ ચાખીને લેખિની ચલાવતા હોવાનું જણાય છે. તેથી કેટલીક આભાસી પરિસ્થિતિઓ તેમજ શબ્દો કે વાક્યો થકી એમણે હાસ્યનું સર્જન કરેલું છે. 'મેલા' લખવાનો મહાવરો (પૃષ્ઠ-95) નિબંધ એનું ઉદાહરણ છે.

શ્રી નટવરભાઈને એવી શુભેચ્છા આપું છું કે તેમનું હાસ્યલેખન ઉત્તરોત્તર વધુ શ્રેષ્ઠ અને તેમજ ગુજરાતી ભાષાના અનેક વાચકો સુધી તેઓ વક્તા રૂપે અને લેખક રૂપે પહોંચે તેમજ પોતાની હાસ્યલેખક તરીકેની સર્જકતાને વધુ વિસ્તારે.

તિરાડ | ચૈતાલી ઠક્કર

(તિરાડ' લેખક : માવજી મહેશ્વરી, પ્રકાશક: વિવેકગ્રામ પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ: 2020, પૃષ્ઠ: 159, મૂલ્ય: રૂ. 180)

સાંપ્રત સમયમાં કચ્છ પ્રદેશના સર્જક માવજી મહેશ્વરીનું ભૂકંપ આધારિત પુસ્તક એટલે 'તિરાડ'. કચ્છમાં 26 જાન્યુઆરી 2001ના રોજ આવેલ વિનાશક ભૂકંપે પ્રજાને શારીરિક, માનસિક, આર્થિક રીતે પાયમાલ કરી. પ્રજાની સંવેદનને કલમના માધ્યમથી રજૂ કરતો સર્જક પણ એમાંનો જ એક વ્યક્તિ છે. સર્જક માવજી મહેશ્વરીની પહેલા ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા કચ્છના ભૂકંપ આધારિત નવલકથા-‘છાવણી’ આપી ચૂક્યા છે. જોકે જે-તે સર્જકે કુદરતી દુર્ઘટનાનું સમ સમયમાં સાક્ષી બનવાનું થયું હોય, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તે સર્જકનું સંવેદનવિશ્વ નિરાળું હોય. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં કુલ 35 વિભિન્ન ઘટના આધારિત વાર્તાઓ છે. આ દરેક વાર્તા સત્યઘટનાને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાઈ હોવાથી, તેમાં વાસ્તવ સહજ વણાઈ છે અને 35 જેટલા જુદા જુદા પાત્રોની વેદના-વ્યથાને સર્જકે સંવેદી છે એમ કહી શકાય. મોટેભાગે એવું જણાય છે કે સત્યઘટના પર આધારિત સાહિત્ય કોઈ પણ સ્વરૂપને પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2022

આલેખતું હોય; તે ભાવકને અચંબિત કરનારું જણાય છે, જે વાચકને જુદા ભાવલોકમાં લઈ જાય છે, તો વાચક ભાવક બની સત્યઘટનાના પાત્રોની, લેખક દ્વારા વ્યક્ત થતી સંવેદનાને પામી શકે છે, અનુભવી શકે છે. જેટલો કલ્પનાલોક રચવો સહેલ નથી, તેટલું જ વાસ્તવનું એટલે કે સત્યઘટનાનું નિરુપણ કરતું સાહિત્ય રચવું પણ સહેલ નથી. કેમકે સર્જકે સત્યઘટના પર સાહિત્યિક કૃતિ રચતી વખતે છાપાળવો અહેવાલ તો આપવાનો નથી જ નથી. અહીં વાર્તા છે એટલે વાર્તારસનું પાન સર્જક પાસેથી સહજ અપેક્ષિત છે, સર્જકના કોઈ યાદગાર જીવનપ્રસંગ કે પછી પ્રવાસ આધારિત કથા કે વાર્તા હોત તો વાત જુદી હોત અહીં તો ભૂકંપ આધારિત સત્યઘટનાઓ મૂળમાં છે, જેનો અનુભવ પુસ્તક લખનારે ખુદ કર્યો છે.

પુસ્તકનું અર્પણ લેખકે પોતાના નાના ભાઈને કર્યું છે, ભાઈ તેજપાર વ્યવસાયે શિક્ષક માવજીભાઈની ભાળ કાઢવા નીકળી પડે છે. રેલીમાં શિક્ષકો દબાઈ ગયાના સમાચાર સાંભળી પોતાના પરિવારની ચિંતા રાખ્યા વગર એ જ સાંજે લેખક પાસે દોડી જાય છે. માંડવીથી અંજાર સુધીનું અંતર કાપતા પોતાના ભાઈને તે વખતે શું થયું હશે? એ સવાલ સર્જકચિત્તમાં જાગી ઊઠે છે. અહીં કચ્છના બે તાલુકા એવાં એક દોઢ કલાકના અંતરે આવેલા ગામોનું અંતર સવારથી સાંજ સુધી કેમ લંબાયું તે ભૂકંપની વિનાશકતા બતાવી જાય છે. ‘કચ્છમિત્ર’ દૈનિકમાં 2002માં ‘તિરાડ’ નામે ચાલતી સર્જકની કટાર પુસ્તક આકાર પામે છે; ત્યારે સર્જક તેને સંવર્ધિત આવૃત્તિ નહીં, પણ જુદું જ પુસ્તક ગણાવે છે. આરંભે ભૂકંપના અનુભવને આલેખતા પ્રસ્તાવના લેખમાં લેખક કહે છે,

‘ભૂકંપમાં મારું બચી જવું એક ચમત્કાર છે. હું વિદ્યાર્થીઓની પ્રભાતફેરીમાં સામેલ હતો. મેં મારા શહેરને પડતું જોયું. લોહી નિંગળતા સાથીઓને જોયા. આખરી શ્વાસ લેતા ચહેરો જોયા. મારી ચેતના બધીર થઈ ગઈ હતી...’

સત્ય કેટલું ભયાનક હોઈ શકે તેની વાત માંડી. તેઓ આ પુસ્તક લખવા પાછળની વાત કરે છે. કોઈ પણ સર્જકની સંવેદના તેના જમાનાની આવી કોઈ ઘટનાથી ખળભળી ઊઠે તે સહજ છે. અને એટલે જ કલમ તેની મદદે આવી ચડે છે આવી લોહીઝાણ વાર્તાઓ કહેવા. આ વાર્તાઓ દર્દનાક છે, ઝીણી ઝીણી વેદનાનો અનુભવ કરાવે છે; છતાંય સૂક્ષ્મ આશાવાદ પણ ક્યાંક ને ક્યાંક દેખાય છે, એટલે જ તો અંતિમ પૃષ્ઠ પર લેખક નિત્તોનું વિધાન મૂકે છે,

Life is beautiful, Because it's Painful

જીવન સુંદર છે કેમકે તે પીડાથી ભરેલું છે. આ વાર્તાઓ વાંચ્યા પછી શોક-કરુણરસ નિષ્પન્ન થાય છે, છતાં કૃતિનું વાંચન આનંદ તો આપે જ છે. હા, એટલું ખરું કે આમાંથી એક પણ વાર્તાનો અંત ‘માધું, પીધું ને રાજ કીધું’વાળો નથી. તેમ છતાં મનને જુદા જ પ્રકારની તુષ્ટિ અને કસક અનુભવાય છે. કુલ 35 વાર્તાઓમાં 35 જુદા જુદા પ્રસંગો-ઘટનાઓનું આલેખન થયું છે. પાત્રો પણ જુદા જુદા વ્યવસાયના અને વાર્તારંભે જ મોટેભાગે નામજોગ પરિચય સાથે આવે છે. અહીં જ્ઞાતિ-જાતિનો ભેદ પણ સર્જકે ભૂર્યો છે, જેમ કુદરતે પણ કહેર વરસાવવામાં ભેદ નથી રાખ્યો તેમ. આ પ્રકોપનું સર્જકે સંવેદનાસભર આલેખન કર્યું છે. આ પાત્રોમાં શિક્ષિકા બહેનો, વેપારીઓ, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, યુવતીઓની જુદી જુદી ભૂમિકાઓ-કુદરતી હોનારતથી કઈ કઈ રીતે આહત થઈ, તેની કથની રજૂ થઈ છે. ભૂકંપને કારણે પગ ગુમાવતી યુવતીની સગાઈ તૂટે છે, તો કેશુભાઈ વિધુર થાય છે, વિશનજીભાઈ ચારે-ચાર દીકરાના

મૃત્યના આઘાતમાં પરાણે જીવ્યે જાય છે. વિક્ષિપ્ત સંબંધોમાં સપડાયેલા પાત્રો અને તેમની વેદના અહીં જે છે તે સ્વરૂપે સર્જકે ઝીલી છે. આ વાસ્તવિક પાત્રોમાં કચ્છના સર્જક ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા, કવિશ્રી અબ્દ અને રસિકભાઈ ઠક્કરની વાર્તાઓ પણ સામાન્ય જનની સાથે સ્થાન પામી છે.

વાર્તામાં સ્થળ તરીકે અંજાર, માંડવી, ભુજ, લાકડિયા, ભચાઉ, મુન્દ્રા જેવા કચ્છના નગરોનું આલેખન અન ઉલ્લેખો મળે છે. આ પુસ્તકના સર્જક જ્યાં વસવાટ કરે છે, તે અંજાર નગર મુખ્યત્વે કેન્દ્રરૂપે સ્થળ તરીકે આવે છે, અન્ય શહેરો અને નગરોની વાત પણ અહીં રજૂ થઈ છે. બધી જગ્યાના પીડિતોના અનુભવોને જાણી અને સમસંવેદના અનુભવતા સર્જકે જે-તે પાત્રોની વ્યથાને કથન સ્વરૂપે રજૂ કરતાં ગાયા છે.

આ વાર્તાના શીર્ષકો પણ કથાવસ્તુને માર્મિક રીતે વ્યક્ત કરતા જોવા મળે છે. જેમકે, ‘થીજી ગયેલા આંસુ’, ‘બેઘર જિંદગી’, ‘કાંધનોય હક નહીં’, ‘જે પીડ પરાઈ જાણે રે!’, ‘આફ્ટરશોકસ’ વગેરે લગભગ બધાં જ શીર્ષકો યથાર્થરૂપે મુકાયા છે. આખીય વાર્તામાંથી પસાર થતો ભાવક વાર્તાના કથાવસ્તુમાંથી, સમગ્ર વાર્તાના આખાય ભાવજગતમાંથી આખરે તો ફરી પાછો શીર્ષક સુધી પહોંચી શીર્ષકને નવી તરાહે પામતો જાય છે.

પાત્રનું આલેખન સરળ, પ્રાસાદિક શૈલીમાં થયું છે. આ પાત્રો વૈવિધ્યસભર હોવા છતાં, દરેકની એક વિશેષતા એ રહી છે કે તેમની સૌની મનોદશા કુદરતની એક આપત્તિની આહત થયેલી છે. એ જુદા પરિવેશમાંથી, પરિવારમાંથી, વયમાંથી આવતા હોવા છતાં; દરેકની વ્યથાનો સૂર - દર્દ એક જ છે. આ વાર્તાઓમાં એ પણ જોઈ શકાય છે કે વાસ્તવની ઘટનાઓ નિરૂપિત થતી હોવાને કારણે ભૂકંપ સમયે કચ્છની મુલાકાતે આવનાર તત્કાલીન અમેરિકી રાષ્ટ્રપ્રમુખ બિલ ક્લિન્ટન હોય કે રીડર્સ ડાયજેસ્ટના તંત્રી હોય તેઓ પણ પાત્ર રૂપે સ્થાન પામે છે.

મોટાભાગની વાર્તાઓ આરંભે જ ભૂકંપની વાત કે તેના પછી બે-ચાર દિવસ, વરસ પછીની સમયરેખાથી શરૂ થાય છે, તો એકાદ વાર્તામાં ફ્લેશબેકની ટેકનિક છે, પત્ર પણ ટેકનિકરૂપે એકાદ વાર્તામાં યોજાય છે. પાત્રોનો પરિચય આરંભે જ આવી જાય છે, લગભગ બધી જ વાર્તાઓનો અંત પ્રશ્નાર્થ સર્જે છે, તો વળી સર્જક અને ભાવકને કોઈ પણ વાત અંતમાં ખળભળાવી મૂકે છે. પ્રથમથી કરીને 25 સુધીની વાર્તાઓના અંતે ભાવકને ઘોર નિરાશા ઘેરે છે, તો અંતિમ દસેક વાર્તાઓમાં ભૂકંપમાંથી ફરી બેઠા થવાની આશા જન્મતી જોવા મળે છે. આ અંતિમ કેટલીક વાર્તાઓમાં હકારાત્મક અભિગમ બહુ સ્પષ્ટ રીતે આવે છે. તેમજ કેટલીક વાર્તાઓમાં જીવનના જે સાચા હીરો કહી શકાય એવા પાત્રો છે, તે અહીં આવે છે. કીમાલી જોશીનું પાત્ર છે, જેણે પોતાનો જાન જોખમમાં મૂકી અને ભૂકંપગ્રસ્તોની બહાદુરીપૂર્વક મદદ કરી, એનો જે આલેખ છે, એ એના જ શબ્દોમાં લેખક વાર્તાસ્વરૂપે મૂકે છે, એટલે નિરાશાની સાથે અહીં હકીકતમાં આવા નિરાશાજનક વાતાવરણનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિ પણ કેટલી નિષ્ણાથી અને પરિસ્થિતિ સામે જે રીતે ઝઝૂમે છે, એ આ પાત્રોમાં મૂકાઈ છે. આ પ્રકારની વાત જ્યારે લેખક વાર્તાસ્વરૂપે મૂકે છે, ત્યારે જીવન પ્રત્યેનો તેમનો દષ્ટિકોણ વ્યક્ત થાય છે.

આ વાર્તાઓમાં કચ્છી ભાષાના શબ્દપ્રયોગો પ્રયોજાયા છે. જે કચ્છીભાષી લેખકોનું સર્જન છે એવી અનુભૂતિ સહજ કરાવી જાય છે. તક્કડ, છોડિયા વગેરે કચ્છી ભાષાના શબ્દો

અહીં છે, તો વળી ભૂકંપ અને તેના આધારિત શબ્દો વાર્તામાં સ્વાભાવિક જ આવતા જાય છે. 26 જાન્યુઆરી 2001 એટલે કે રાષ્ટ્રીયપર્વનો પણ બહુ જૂજ ઉલ્લેખ એકાદ વાર્તામાં જ માત્ર સ્થાન પામે છે. બાકી ભૂકંપ જ આ વાર્તાઓના કેન્દ્રમાં હોવાના કારણે આ પ્રસંગ જાણે કે કોરાણે મુકાયો છે, જે સહજ પણ છે. વાચકને શુદ્ધ જોડણી જોવાની, વાંચવાની આદતહોય તો જરૂરથી ક્ષતિઓ સતત નજરે ચડે છે. સર્જનાત્મક સાહિત્ય કૃતિઓ કરતા આ કૃતિ માવજી મહેશ્વરીની સર્જક તરીકેની નોખી ઓળખ વાચકને કરાવે છે. આ વાર્તાઓ સત્યઘટના સ્વરૂપને ન્યાય આપતી, વાસ્તવની નજીક રહી લખાઈ છે. આ કૃતિ સંવેદનકેન્દ્રી કૃતિ તરીકેની છાપ ભાવકના ચિત્તમાં ઊભી કરે છે.

‘સમય તો થયો’ની સોનેટરચનાઓ | દક્ષા વ્યાસ

(‘સમય તો થયો’: સંધ્યા ભટ્ટ, રન્નાદે પ્રકાશન, 2020, આવૃત્તિ - પ્રથમ, મૂલ્ય રૂ. 80, પૃ. 66)

‘સમય તો થયો’ કવયિત્રી સંધ્યા ભટ્ટનો ત્રીજો કાવ્યસંચય છે. ‘સ્પર્શ આકાશનો’ અને ‘શૂન્યમાં આકાર’માં રજૂ થયેલાં સોનેટ ઉપરાંત અન્ય મળી આ સોનેટ સંચયમાં 54 સોનેટો એકત્રિત કરાયાં છે. સોનેટ એક ચુસ્ત કાવ્યપ્રકાર છે. ભાવોર્મિનું સંયમિત પ્રચલન, કમિક ભાવવિકાસ, છાંદસ અભિવ્યક્તિ, ચુસ્ત રચનાવિધાન જેવી બાબતો એને એક પ્રકારની પ્રશિષ્ટતા, સઘનતા અર્પે છે. ઠાકોર પ્રતિષ્ઠિત વિચારપ્રધાન કવિતાનું એ આગવું નજરાણું છે. છેલ્લા દાયકાઓમાં ગીત અને તે કરતાંય ગઝલનું ભરપૂર ખેડાણ થતું આવ્યું છે. એવા સમયમાં કવયિત્રી જાણે આ સંચય દ્વારા પ્રશિષ્ટતા તરફ પાછા ફરવાનું સૂચવી રહ્યાં છે.

છાંદસ વાણીમાં મંત્રની શક્તિ છે. એ સિદ્ધ કરવી, આત્મસાત્ કરવી એ એક સાધન છે. એ વાણીને કવયિત્રી અહીં શિખરણી, મંદાકાન્તા, વસંતતિલકા, શાર્દૂલ વિકીરિત, શાલિની, પૃથ્વી જેવા છંદોના વ્યાયામ દ્વારા સિદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. તેઓ ઝૂલણામાં સોનેટ-ગઝલનો પ્રયોગ કરવા પણ પ્રેરાયાં છે. આધુનિક યુગમાં ગદ્યસોનેટના પણ પ્રયોગ થયા છે; પરંતુ છાંદસ વાણીનું એ સ્થાન લઈ શક્યાં નથી. હકીકતમાં છંદ એક પ્રકારનો ગાણિતિક નિયંત્રિત લય છે; પરંતુ શ્રેષ્ઠ શબ્દના વિનિયોગ વિના એનું માધુર્ય, અભિનીત ગૌરવ પ્રગટતું નથી. એટલે છંદસાધના સાથે શબ્દસાધના પણ જરૂરી બને છે. એને માટે આંતરસૂઝ, સૌંદર્યદષ્ટિ, સહજ શબ્દશય્યા રચતા સરવા કાન, ધૈર્ય, સમૃદ્ધ શબ્દ ભંડોળ જેવાં વાનાં આવશ્યક બંને છે. આ શબ્દસાધના એથી છંદસાધનાથીય કપરી છે. એના અભાવમાં છંદની શિસ્તમાં રહેવા પૂરકોનો - કે સર્જકતાની ચમક વિનાના શબ્દોનો વારંવાર થતો ઉપયોગ અભિવ્યક્તિને શિથિલ કે સપાટ બનાવે છે. આ ભયસ્થાનથી કવિએ ચેતવાનું રહે છે.

સંધ્યાબેનનાં આ સોનેટોમાં એક પ્રકારની સરળતા અને સાદગી છે. કલ્પનાની ઊંચી ઊડાન કરતાં કવયિત્રીનું વલણ સ્પષ્ટ, પારદર્શક, સીધી અભિવ્યક્તિ તરફનું વધુ છે. શીર્ષકનામી કૃતિ ‘સમય તો થયો’ એક સરસ વિચારને, ઉદાત્ત ઝંખનાને પ્રગટ કરે છે. દેશ

આઝાદ તો થયો, પ્રભાત ઊગ્યું, બંધનો તૂટ્યાં; પરંતુ કવયિત્રી પ્રશ્ન કરે છે:

ઘણા સમયથી નિરભ નભશું કશું સાંપડ્યું?
વળી, મધુર ને સદા વરસતું સ્મિતેય ક્યાં મળ્યું?
(49)

સપનું તો એવું હતું કે -

હવે હૃદયમાં ભરીશું નરવી હવા પ્રેમની
અને ગનનમાં ઊડીશું, મળશે ધુરા ક્ષેમની (49)

પરંતુ મહામનુજે જોવેલું આ સ્વપ્ન ક્યાં ફળ્યું? અહીં તો રુધિરની નદી વહી, દેશ જાણે ઘેરી બધિરતામાં ચાલ્યો ગયો. શેક્સપિરિયન શૈલીના આ સોનેટને કવયિત્રી અંતે અનુરૂપ ચોટ આપે છે:

બહુરતનની ધરા ઉપર શું મળે એક કે ?
હવે સમય તો થયો; પ્રગટ ના થતો તોય તે !

પ્રશ્ન સાથે મૂંઝવણ છે, અકળામણ છે. ગીતા સ્મરે છે. પૃથ્વી પર પાપનો ભાર વધી ગયો છે પણ પેલા વચન આપનારા કૃષ્ણ ક્યાં?! કવયિત્રીની બાનીમાં સાદગી, સરળતા સાથે એક પ્રકારનું ઠાવકાપણું વરતાશે. એ એમની પોતાની વિશેષતા છે. સાંપ્રતને આ રીતે સંવેદતી ચેતનાનું પ્રાગટ્ય 'વિમાસુ'માં પણ જોવા મળશે.

માતૃહૃદયની ઊંડી અંતરવ્યથાને વાચા આપતાં 'પુત્ર ચાલી જતાં', 'તારા વિના', 'પ્રશ્ન' જેવાં સોનેટો સોનેટ સિદ્ધિનાં શિખર તો સર કરે જ છે; પરંતુ તે સાથે ભાવકના હૃદયને સદા જીતી લે એવાં ખમતીધર છે. 'પુત્ર ચાલી જતાં'માં દામ્પત્ય-સરોવરમાં ઉઘડેલા પદ્મને વિધાતા કિશોર કાળમાં જ છીનવી લે છે ત્યારે પુત્રની એક એક બાળલીલાને મુગ્ધ વાત્સલ્યથી માણતી માતા વેદનાપૂર્ણ ઉપાલંભ સાથે પ્રશ્ન કરે છે:

મને ઘેલી જોઈ કુદરત તને શું થઈ ગયું ?
ખરે ટાણે તારું સત ગજવવાનું મન થયું?! (15)

આ ભાવપરાકાષ્ટા ભાવકના હૃદયને વિચલિત કરી દે છે.

અહીં વિષયોનું વૈવિધ્ય પણ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રકૃતિ-પ્રીતિ, સંસારરસ, જીવનનું વાસ્તવ, સરળ-સહજ જીવનની અભીપ્સા, સાંપ્રતથી માંડીને એ સર્જન ક્ષણ સુધી વિસ્તરેલું છે. 'નદી-એક કન્યકા', 'મળ્યું જો ના હોતે', 'જીવનસંધ્યાએ', 'પ્રતીક્ષા', 'અવસર', જેવી રચનાઓ ધ્યાનાર્હ બની છે.

'અવસર'માં જિવાતા જીવન સંદર્ભે કવયિત્રીએ કરેલી અંતર્યાત્રા માણવા જેવી છે. એમાં અનુભવજગતનાં તથ્યોને તેઓ બહુ સહજ સરળતાથી વણી લે છે:

જે જે આવે ગ્રહણ કરું છું, ક્યાં વિકલ્પો મળે ત્યાં ?

* * *

સંબંધોનું સમરસપણું સાંપડે છે પ્રત્યેક.

* * *

સાથે છીએ પણ ફક્ત જાતને ચાલવાનું પણ એ બધાને અંતે સોનેટનું ગૌરવ જાળવતાં તેઓ આ પરાકાષ્ટાએ અટકે છે:

લાગે છે કે અટકવું અહીં ભાગ છે રે ગતિનો
આભારી છું અવસર મળ્યો ચિંતવાની સ્થિતિનો. (40)

‘વસંતનો દરબાર’ ભરાય છે ને કવયિત્રીની કલ્પનાને પાંખ ફૂટે છે:

સવારી આવી છે કુસુમિત પ્રફુલ્લિત દ્રુમની
મહેકી ઊઠી છે વનઉપવને આમ્રઘટના
સમગ્રે લહેરાયા સુરભિત અને રમ્ય પડદા
અહો હો! જાણે કે ખુદ પ્રકૃતિનું મંચન અહીં. (27)

‘તવ સાંનિધ્યે’ અને ‘સર્જનક્ષણે’ સર્જક-અનુભૂતિને સુપેરે વ્યક્ત કરે છે. કવિતા સંગિની બને છે ને જાણે જાડચનો પડદો હટી જાય છે:

યુગોની સ્પૃહાથી સભરપણું આ લભ્ય બનતું
કવિતા સાંનિધ્યે જરઠપણું રે! કેંક હટતું. (14)

અને ‘સર્જનક્ષણા’નો વિસ્મયભર્યો આલોક ચેતનાને અજવાળે છે:

નહીં હું જાણું કે, અકળ ઘટના આ કઈ બની? !
પરંતુ જોયું છે મુજ ભીતર કે ઉજ્જવળ થતું. (13)

આ ‘ભીતરનું અજવાળું’ વધુ ને વધુ તેજથી, વધુ આકરી સાધના સાથે સંધ્યાબેનની કવિતામાં પ્રગટતું રહે એવી શુભેચ્છા.

‘જૂનું પિયરઘર’માં જૂનું હોય ?

પીયૂષ પારાશર્ય

‘મારા ગયા પછી આ અંગે તપાસતું દ્વાર બંધ થવાનું.’ મારા પિતાશ્રીના વિવેચન અંગેના એક લેખમાં આમ લખ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં કવિ કાન્ત, બ. કા. ઠા. હરિ ઝીણા અને પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સમયમાં લખાયેલાં અનેક સોનેટોના કર્તૃત્વ અંગે તેમણે સંશોધન લેખ લખેલા તેના સંદર્ભમાં ‘જૂનું પિયરઘર’ શીર્ષક અંગે લખતાં તેમણે લખેલું કે પિયરઘર શબ્દ સાચો છે પણ કાવ્યના શીર્ષકને ભરુચીભાષાનો ઓપ આપવા પિયરઘર લખ્યું છે. પણ કાવ્યના પાઠમાં પિયરઘર શબ્દ પ્રયોજી શકાયો નથી કારણ કે નહીં તો છંદ ભંગ થાય છે. આ એક બહુમૂલ્ય સંશોધન છે. તે પછી મને જે ધ્યાનમાં આવ્યું છે એ કે આ કાવ્યના શીર્ષકમાં એક શબ્દ કઈ સમજણથી ઉમેર્યો છે અને તે ‘જૂનું’ શબ્દ વધારાનો લાગ્યો છે કારણ કે સ્ત્રીના લગ્ન પછી પોતાનું સાસરું હોય છે અને મા-બાપનું ઘર એ પોતાનું પિયર હોય છે.

આમાં જૂનું શબ્દ પ્રયોજવાની ક્યાં જરૂર લાગી? જૂનું એટલે તેની સામે નવું પિયરઘર હોય તો જૂનું શબ્દ યથાર્થ નીવડે. કવિ કાન્તના પત્રોમાં કવિ કાન્તે પોતાના અનેક કાવ્યો અભિપ્રાયાર્થે કવિ હરિ ઝીણાને લખ્યાના ઉલ્લેખો ભૃગુરાય અંજારિયાના પુસ્તક ‘કાન્ત વિશે’માં જોવા મળે છે પણ હરિ ઝીણા તરફથી કાન્તને પ્રાપ્ત થયેલા પત્રોનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી. આવું કેવી રીતે બની શકે? કાન્તના પત્રોનું સંપાદન કરનારે આ અંગેની ચીવટ રાખ્યાનું જણાતું નથી.

કવિ હરિ ઝીણાનું છંદકર્મ ખૂબ જ દૃઢ હોય તો જ કાન્ત પોતાના કાવ્યો હરિ ઝીણાને મોકલે. હરિ ઝીણા મોરબીના મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર પાસેથી છંદશાસ્ત્ર શીખ્યા હતા. આ જ શાસ્ત્રીજી પાસે કવિ ન્હાનાલાલ ગુરુશિષ્ય પરંપરા અંતર્ગત પૂરા છ મહિના રહીને છંદશાસ્ત્ર શીખવા તેમની પાસે મોરબી રહેલા. ન્હાનાલાલના પુસ્તક ‘મારાં અક્ષરજીવનના ગુરુઓ’ પુસ્તકમાં આનો ઉલ્લેખ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તેમણે અનેક નાટકો લખ્યાં છે. ગુજરાત સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી આ પુસ્તકો મેળવી તેનું પુનઃપ્રકાશન કરે એ ઘણું સ્તુત્ય ગણાશે. હરિ ઝીણા માત્ર 26 વર્ષની ઉંમરે, 1889માં મૃત્યુ પામ્યા અને સામયિકોમાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરાવીને નામના મેળવવાની કોઈ ખેવના તેમને ન હતી. તેથી તેમના નામે લખાયેલાં કાવ્યો આપણા સુધી પહોંચ્યા જ નથી, કારણ કે એ ક્યારેય અને ક્યાંય પ્રકાશિત થયાં નથી.

અને છેલ્લે...

ક્યાં છે સાહિત્યની પોથીમાં, પરથમીનો પોઠી ?

ભરત મહેતા

આપણે નાનપણથી જ ભણતાં આવ્યાં છીએ કે ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે. જ્યારે મોટાં થયાં ત્યારે જોયું કે ભારત તો પ્રધાનપ્રધાન દેશ છે! ચંપારણમાં ફરજિયાત (ત્રીજા ભાગની) જમીન પડાવી એમાં ગળી ઉગાડતાં અંગ્રેજો સામે આફ્રિકાથી નવાં નવાં આવેલાં મોહનદાસે એવી લડત આપી કે વિશ્વની મહાન બ્રિટીશ સરકારે ઝૂકવું પડ્યું. ભારતીય રાજનીતિમાં ખેડૂત કેન્દ્રમાં આવ્યો. મોહનદાસ આ લડત પછી મહાત્મા બન્યાં! સાહિત્યમાં ઈ.૧૯૧૭-૧૮ની આ ઘટના પછી નાયક પદે ખેડૂત આવ્યો. એમણે કહ્યું કે ‘મને ખેડૂતોમાં ભગવાનના દર્શન થયાં!’. ત્યારથી ખેડૂતોએ પણ આ મહાત્માને સાથ આપવામાં પાછું વળીને જોયું નથી. ગાંધીજીની અસંખ્ય લડતોમાં સેંકડો ખેડૂતો જેલમાં ગયા. ત્યારે જેલમાં જવું આજના જેવું ન હતું. તમારી તમામ સ્થાવર-જંગમ સંપત્તિ જપ્ત થતી. આમ, શિક્ષિતોને અશિક્ષિતની પીડા થતી. અગાઉ દાદાભાઈ નવરોજીને ‘પ્રોવર્ટી એન્ડ અનબ્રિટીશરૂલ ઈન ઈન્ડિયા’ દ્વારા સેંકડો ખેડૂતોની વાત કરી ચૂક્યાં હતા. પણ ગાંધીજીનો ચમત્કાર એ હતો કે ખેડૂતો જ ખેડૂતની વાત કરતા થયા. બંગાળી નાટક ‘નીલદર્પણ’માં આ ગળીની ખેતીની વેદના એવી ઝિલાઈ હતી કે ખલનાયકનો અભિનય કરતાં જાણીતા અભિનેતા ગિરીષ ઘોષ પર પ્રેક્ષાગારમાં બેઠેલા ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે છૂટું જૂતું મારેલું. જે ગિરીષ ઘોષે આજીવન નોબેલપ્રાઈઝ જેવાં પુરસ્કારની જેમ સાચવી રાખેલું. એ ખેડૂતની આજે અવદશા છે. ખેતી ફજેતી બની છે. સરકારોને ઉદ્યોગપતિઓ પહેલા ખોળાનાં લાગે છે, ખેડૂતો દવલાં છે. છેલ્લાં પરચીસવર્ષમાં લાખો ખેડૂતોએ આપઘાત કર્યાં છે. છતાં ફિલ્મ, સાહિત્યમાં ખેતીપ્રધાન દેશની આ દશાનું આલેખન બહુધા ગેરહાજર છે. સમૂહમાધ્યમો જોઈએ તો એ શંખ્યુપ્રધાન છે! શું થયું છે આપણી સંવેદનશીલતાને? કાળુ કે હોરી પછી ક્યાં છે ખેડુનાયકો, નાયિકાઓ? આપણો અન્નદાતા આપણી કલમનો અભિષેક કેમ નથી પામતો? નહિતર ગાંધી પછી વલ્લભભાઈ પટેલની આગળ જે ‘સરદાર’ વિશેષણ ઉમેરાયું એનું કારણ પણ બારડોલીનું અસરદાર આંદોલન(૧૯૨૭-૨૮) હતું. થોડુંક સ્વતંત્રતા પછી રઘુવીર ચૌધરીના સાહિત્યકર્મમાં દેખાયું. અશોકપુરી ગોસ્વામીએ ‘કુવો’માં લોકશાહીમાં ખેડૂતની દશાનો ચિતાર આપ્યો. કનુ આચાર્ય કે ગોરધન ભેંસાણિયાની વાર્તામાં ખેડૂતોનો પ્રશ્ન છે. ફિલ્મોમાં, સિરિયલોમાં સૂક્ષ્મદર્શકચંદ્ર મૂકીને જોવું પડે. ક્યાંક ‘લગાન’, એ જ દિગ્દર્શકની ‘સ્વરાજ’ કે ‘પીપલી લાઈવ’માં ખેડૂત દેખાયો હતો. બાકી બધે જ મધ્યમવર્ગ જ છવાયેલો છે.

આઝાદી પછી તેલંગણામાં જમીનદારીપ્રથાની નાબૂદી માટે એવું આંદોલન થયું હતું કે એ વખતે સંસદની પહેલી ચૂંટણીમાં સહુથી વધુ મત કિસાનસભાના પ્રમુખને મળ્યાં હતા! વડાપ્રધાન નહેરુએ ખેડૂતતરફી નિર્ણય આપવો પડેલો. હજુ હમણાં જ નંદિગ્રામમાં ખેડૂતોની જમીન ઉદ્યોગપતિને ફાળવતાં, એ માટે લાલજાજમ પાથરતાં અને કાર્લ માર્ક્સને ટાટ કરતાં

સત્તાધીશોને ભૂમિવંચિતોના આંદોલનના કારણે ભૂમિઅધિગ્રહણ બિલ રદ કરવું પડેલું. મહુવાની ફળદ્રુપ જમીન સિમેન્ટ ફેક્ટરીને ફાળવતાં તત્કાલીન ધારાસભ્ય અને સામાજિક કાર્યકર કનુભાઈ કલસરિયાએ રેલી કાઢી. આઠસો માણસો મહુવાથી નીકળેલાં વીસહજાર ગાંધીનગર પહોંચેલા! કનુભાઈ કલસરિયાને જેલમાં નાંખેલાં. સુપ્રિમ કોર્ટે લડતની તરફેણમાં ચૂકાદો આપેલો. એક લેખમાં રઘુવીરભાઈ ચૌધરીએ આ આંદોલનને ‘આપણી સદીની દાંડીકૂચ’ ગણાવેલી. જ્યારે મારા જેવાંને પ્રેમચંદજીની! ‘રંગભૂમિ’ નવલકથાનો મહુવા આંદોલનમાં સાક્ષાત્કાર થતો લાગેલો.

કોરોનાકાળમાં એકાએક વટહુકમથી ત્રણ કૃષિબિલો ખેડૂતોના માથે ઝીંકાયા. જેમાં કિસાનપ્રતિનિધિઓની ધરાર અવગણના હતી. આમ, કોરોનાની આસમાની આફત અને કૃષિબિલની સુલતાની આફત સામે જગતનો તાત વીફર્યો. દોઢ વરસના આ આંદોલનમાં સાતસો ખેડૂતો શહીદ થયાં. કેટલાંકે નિરાશાથી આત્મહત્યા કરી. સમકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં આ આંદોલનનો પડઘો પડ્યો છે. પ્રજાનુ મુખ(સર્જક)આવી વેળાએ મૂક ન રહે એની પ્રતીતિ થઈ. કડકડતી ઠંડી, કાળઝાળ ગરમી અને ધોધમાર વરસાદ વચાળે અન્યદાતા સત્યાગ્રહ કરતો રહ્યો. આ સત્યાગ્રહે ફરીવાર શિક્ષિતોને પ્રેરણા આપી કે અભણ પ્રજા પણ અન્યાય સામે કોઠાસૂઝથી લડી શકે છે. ચક્રધર(સત્તા)અને હળધર વચ્ચેના સંઘર્ષે કાર્ટૂન, વેબફિલ્મો, સાહિત્ય વગેરેને પ્રભાવિત કર્યાં છે.

ગુજરાતીમાં બહુ પહેલાં કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીએ ‘સ્વરાજરક્ષક’ નામે કથાકાવ્ય લખેલું જે આ ઘટના વેળાએ પ્રસ્તુત છે. સ્વામી રામદાસજી શિષ્યો સાથે શિવાજીને મળવા જઈ રહેલાં. વચ્ચે વગડામાં વિશ્રામ કરતાં હતા અને શિષ્યો બાજુના ખેતરમાં ફરી વળ્યાં. શેરડી કાપીને ખાધી, લીધી. ખેડુ જોઈ ગયો. વીફર્યો. શિષ્યને તો ફટકાર્યા પણ સ્વામી રામદાસજીનેય ચોરના સરદાર માની માર્યા. જ્યારે સ્વામી રામદાસજી શિવાજીને મળ્યાં અને કોઈકે શિવાજીને કહ્યું કે તમારાં ગુરુ અને શિષ્યોને એક ખેડુએ ફટકાર્યા છે. ખેડુને સજા કરવા હાજર કરાયો. સ્વામી રામદાસજીએ કહ્યું- ‘શિવા, આને સજા નહીં પુરસ્કાર અપાય! આ સાચો સ્વરાજરક્ષક છે.’ જે પોતાની ભૂમિની મમતાથી આ કરી બેઠો છે. આ તપસ્યા, સાધના છે. અણિયારાં ખીલાં નહીં. ‘ગ્રામમાતા’માં શેરડીમાંથી રસ સૂકાઈ જાય છે ત્યારે માતાને થાય છે કે ‘દયાહીન નૃપ થાય તો જ રસહીન ધરા થાય!’

‘માનવીની ભાવાઈ’ માંય કાળુના એ ઉદ્દગારો માટે પન્નાલાલ પટેલને સલામ મારવી પડે. ધર્મોદ્ધાનું વહેંચાઈ રહ્યું છે, કાળુને ભીખ માગતા શરમ આવે છે. એ હારમાં ઊભો નથી રહેતો ત્યારે સિપાહી કહે છે કે- ‘આ બધા લે છે ને તું કેમ ન લે? મોઢે લાટ થઈ ગયો એમ?’ કાળુએ તંગ બનીને કહ્યું ‘લાટ હોત તો લેત પણ કણબી છું એટલે નંઈ લઉં. ચાંપી દેવો હોય તો ચાંપી દે તેવો.....’

અંગ્રેજ સરકાર પણ મદદ કરવાના બદલે દુકાળિયાઓ તોફાન ન કરે, લૂંટફાટ ન કરે એ માટે સૈન્ય મોકલે છે. ત્યારે પન્નાલાલનો કાળુ જાણે આજે જ બોલતો હોય એવું નથી લાગતું?

‘અરે ગોઝારા ભૂરિયા! ગાડીમાં બંદૂકો ને ટોટા ઉતાર્યા ત્યારે ધાન જ ઉતારતો ને ભૂંડા!...અરેરે ગોઝારા! મોત તો અમારે અહીં હરતાં ને ફરતાં ઠેસે ચઢે છે ને એમાં તીંચ પ્રાણ

લેનારી જ ગાડીમાં ઉતારી! ત્યારે એના કરતાં તો જીવવા જેવું કાંક ઉતારતો ને ગાડીમાં?... મારવામાં તારી છત્રી' કળા વાપરી ત્યારે એ કરતાં કાંક જિવાડવાનું ખોળી કાઢ્યું હોય તો તો અમેય જાણત કે ના, છત્રી' કળાનો જાણનારો તું ખરો નીકળ્યો... અમે તો જાણતા'તા કે તું કોક દેવરૂપી છે, પણ ના...તું તો દેવના રૂપમાં રાક્ષસ જ છે.”

આ ઉદાહરણો જૂનાં લેખકોના છે. વૈશ્વિકીકરણ પછી મળતિયાં મૂડીવાદીઓને કેન્દ્રમાં મૂકતી નીતિઓએ ખેડૂતોને વધુને વધુ પાયમાલ કર્યાં છે. વિકાસના નામે જમીનો છીનવાતી રહી ક્યાંક ડેમ બને, ક્યાંકથી બુલેટ ટ્રેન નીકળે, ક્યાંકથી એક્સપ્રેસ હાઈ-વે નીકળે. આ વિકાસતો છે જ પણ વિકાસનો લાભાર્થી જુદો છે. કોના ભોગે કોનો વિકાસ એ પ્રશ્ન કેન્દ્રમાં રહે છે. જાણીતા અભ્યાસી પી.સાંઈનાથના સંશોધનોમાંથી પસાર થતાં આપણે આ જોઈ શકીશું. ભારતમાં થતી આત્મહત્યાઓમાં ૧૫%આત્મહત્યા ખેડૂતો કરે છે. જેને અભાવો વચ્ચે નિરાંતે જીવતા આવડતું હતું એવા કાળુ-હોરીને આપણે કેવું ભારત દેખાડ્યું કે એ ગળે ફાંસો ખાવા માંડ્યો? સૂરજ ઊગે ત્યારથી આથમે ત્યાં લગી ખેતરમાં કાળી મજૂરી કરતાં ખેડૂતોને આઝાદીના અમૃત મહોત્સવે પણ આંદોલન કરવાના દિવસો આવ્યા! આ વેદના સ્વાતંત્ર્યોત્તર સાહિત્યમાં વ્યક્ત થઈ છે.

ક્રિષ્ણા સોબતીની ‘જિન્દગીનામા’નો પ્રારંભ જ ગુરુ ગોવિંદસિંહના એક દોહાથી થયો છે. જે દોહો આ આંદોલનમાં જીવતો જાગતો ભળાયો.

‘સુરા સો પહ્યાનિએ, જો લડે દીન કે હેત,
પુર્જા પુર્જા કટ મરે, કબહું ન છોડે ખેત’

હિંદીમાં પ્રેમચંદજીના ‘ગોદાન’ની પરંપરા રહી છે. જે આજેય વીરેન્દ્ર જૈનની ‘ડૂબ’માં, શિવમૂર્તિની ‘આખિરી છલાંગ’માં, સંજીવની ‘ફાંસ’માં રણેન્દ્રની ‘ગ્લોબલ ગાંવ કે દેવતા’માં, પંકજ સુભીરની ‘અકાલ મેં ઉત્સવ’ સુધી જીવંત છે. વીરેન્દ્ર જૈને ડેમનો પ્રશ્ન લીધો હતો, જે આપણે કડાણા-ધરોઈ-કેવડિયા નિમિત્તે લઈ શક્યા હોત. શિવમૂર્તિમાં કિસાન આત્મહત્યા કરતાં શી રીતે બચે છે ની પ્રતિશીલ ચેતનાવાળી નાનકડી નવલકથા છે. સંજીવમાં કિસાનઆત્મહત્યા કેન્દ્રમાં છે. રણેન્દ્રમાં આદિવાસીઓની જમીન સંપન્નો દ્વારા શી રીતે હડપાઈ જતી નવલકથાનું બયાન છે. પંકજ સુભીરમાં આ નવી લોકશાહી વ્યવસ્થા આવી પણ શોષણનો અંત ન આવ્યો એનાં શાં કારણો છે. એ કેન્દ્રમાં છે. જાણીતા મરાઠી નવલકથાકાર વિશ્વાસ પાટિલની ‘ઝાડઝડતી’ ડુબાણના પ્રશ્ન સાથે જોડાયેલી છે. સદાનંદ દેશમુખની મરાઠી નવલકથા ‘બારોમાસ’ અત્યંત વેધક નવલકથારૂપે લોકપ્રિય થઈ છે. ભારતીય સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મેળવનાર રાજસ્થાની નવલકથા ‘મેવે રા રુંખ’ પણ સાંપ્રત કિસાનના પ્રશ્નોને કેન્દ્રમાં મૂકે છે. ભણેલાં-ગણેલાં સંપન્ન લોકોએ કેવી રીતે જમીન પર નભતાં લોકોની જમીનો પડાવી લીધી હતી અને ભૂમિહીન ખેડૂતો બનાવ્યાં તેનું વ્યંગપૂર્ણ આલેખન ‘છ વીઘાં જમીન’માં ફકીર મોહન સેનાપતિએ ઉડિયા નવલકથામાં પૂરું પાડ્યું છે. દુકાળ અને સરકારી વ્યવસ્થા વચ્ચે પીસાતો આ વર્ગ થોડોક ‘આંસુભીનો ઉજાસ’(દિલીપ રાણપુરા)માં દેખાયો હતો. ગુજરાતીમાં વધુ ઉદાહરણો નથી. આઝાદીના અમૃત મહોત્સવે એકવાર, માત્ર એકવાર પ્રેમચંદજીની ‘દો બેલોંકી કથા’નું પઠન કરો. ગાંધીજી, ભગતસિંહ, નરમદલ, ગરમદલ,

ભારતીય પ્રજા, અંગ્રેજો બધેબધું કૃતિમાં ક્યાંય ન હોવા છતાં ઠેરઠેર નજરે પડશે. આખો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ એક ખેડુ પરિવાર અને એના બે બળદોની યાત્રાના રૂપક દ્વારા વ્યક્ત થયો છે.

રશિયનક્રાંતિનું દર્પણ ગણાયેલાં ટૉલસ્ટોયે એમની રચના ‘અના કેરેનિના’માં વીસમી સદીના રશિયન ખેડૂતની દારુણ દશા વર્ણવી છે. પર્લ બકની ‘ગુડ અર્થ’ પણ યાદ કરી શકાય. ખાસ તો લોકશાહીના ઉદય પછી ઈટાલીનું એક ગામ લઈને ઍંક, ચૂંટણી, નવી વ્યવસ્થામાં ખેડૂત કોરાણે મૂકાતો ગયો. એની આસપાસની પ્રાકૃતિક સંપદા, જળ, જમીન, જંગલ, પર્વત કેવી રીતે ‘ખાનગી માલિકો’બની ગયાં એ માત્ર અઠ્ઠાવીસ વર્ષે ઈંગ્લાંડિયો સિલોનીએ ‘ફોન્ટામારા’માં દર્શાવ્યું છે. આવી આવી નવલકથાઓનો અનુવાદ જ્યંતિદલાલે કર્યો છે. ગુજરાતી વાચકો એમાંથી એકવાર પસાર થાવ. કે. સચ્ચિદાનંદ, ગીતા હરિહરન, મમતા કાલિયા, મૃદુલા ગર્ગ, નસીરુદ્દીન શાહ, ચૌથીરામ યાદવ, પ્રિયંવદ, રણેન્દ્ર, વંદના ટેટે જેવાં અનેક લેખકોએ આ કિસાન આંદોલનને ટેકો જાહેર કર્યો હતો. પંજાબના વરિષ્ઠ કવિશ્રી સુરજિત પાતરે કિસાનઆંદોલનના સમર્થનમાં પોતાનો પદ્મશ્રી પુરસ્કાર પાછો આપ્યો. સમૂહમાધ્યમોમાં એમણે જે લિખિત નિવેદન આપ્યું એમાં ટાગોરને ટાંકીને લખ્યું કે જ્યારે જલિયાંનવાલા બાગમાં નિર્દોષ લોકોની જનરલ ડાયરે હત્યા કરી ત્યારે ટાગોરે સરનો પુરસ્કાર પાછો આપેલો. સુરજિતજી લખે છે એ વેળાએ ટાગોર જે વેદના અનુભવતા હતા એ જ અનુભવું છું કે આ સરકાર મામૂલી દેશવાસીઓને માણસ સુદ્ધાં ગણતી નથી.

હે સરસ્વતીના સાધકો, તમારી કલમનો અભિષેક અન્નદાતા પણ ઝંખી રહ્યો છે. તમારા ચોખૂણિયા ખેતરમાં ‘પુસ કી રાત’ જેવું કંઈક ઉગાડો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૨મું જ્ઞાનસત્ર યાદગાર રહ્યું

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૩૨મા જ્ઞાનસત્રનું આયોજન ભુજ તાલુકાના સેડાતા મુકામે સૂર્ય વરસાણી એકેડમીમાં ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ યુથ ડેવલપમેન્ટ દ્વારા ૨૪-૨૫-૨૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૧ દરમિયાન આઠ સત્રોમાં થયું હતું. તેમાં ગુજરાતભરમાંથી મોટી સંખ્યામાં સાહિત્ય પ્રેમીઓ અને યુવાનો જોડાયાં હતાં.

ઉદ્ઘાટન સત્રનો આરંભ નર્મદના ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ ગીતથી થયો હતો. જેની રજૂઆત કૌશલ છાયા અને તેમના યુવાન વૃંદે કરી હતી. આયોજક ઇન્સ્ટિટ્યુટના પ્રમુખ રસનિધિ અંતાણીએ સૌને આવકારીને તેમની સંસ્થાનો પરિચય આપતાં જણાવ્યું હતું કે તેઓ યુવાનોને દિશા-ગતિ આપવાની સાથે તેમના સર્વાંગી વિકાસ માટે કાર્યરત છે. સત્ર સંચાલક ડૉ. દર્શના ધોળકિયાએ કચ્છના આંગણે ૧૫ વર્ષ પછી ફરી પરિષદનું જ્ઞાનસત્ર યોજાયું તેનો આનંદ વ્યક્ત કરીને એનો સ્વર્ણિમ ભૂતકાળ વાગોળ્યો હતો. કચ્છના સમૃદ્ધ સાહિત્યકારોને યાદ કરીને તેમણે આ જ્ઞાનસત્ર સાથે કચ્છના ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા, માવજી મહેશ્વરી અને રમણિક સોમેશ્વર સહિતના સાહિત્યસર્જકો જોડાયાં છે, તેનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો.

પોતાના અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં પરિષદ પ્રમુખ પ્રકાશ ન. શાહે સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત્તતા માનવ માત્ર માટે છે તેવું સંસ્થા માટે પણ આવશ્યક અને ઉપકારક છે એવો ભાવ વ્યક્ત કર્યો હતો. તેમણે અંબરલાલ સાકરલાલની વાર્તા ‘શાંતિદાસનો જોડો’ અને રા. વિ. પાઠકની વાર્તા ‘શેષ વિશેષ’ તથા ફાર્બસ અને દલપતરામને યાદ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યની ગતિવિધિ અને બદલાવ પર પ્રકાશ પાડ્યો હતો. તેમણે ખેદ વ્યક્ત કર્યો કે ‘ઉમાશંકરની વિચારયાત્રા’ તથા હિમાંશી શેલતના વાર્તા સંગ્રહ પાછલા દશકોમાં ઓછા વંચાયા છે. તેમણે કચ્છના સાહિત્યકાર ડૉ. જયંત ખત્રી અને ચળવળકાર યુસુફ મહેરઅલીને માનપૂર્વક યાદ કર્યાં હતાં.

જાણીતા સાહિત્યકાર રઘુવીર ચૌધરીએ તેમના પ્રાસંગિક પ્રવચનમાં પોતાની કચ્છ મુલાકાતના સંસ્મરણો વાગોળતા કચ્છ સાથેની અંગત આત્મીયતા હોવાનું જણાવ્યું હતું. કચ્છ એક જિલ્લો છે પણ પ્રદેશથી વધુ છે એવું જણાવીને તેમણે ત્યાંની કોમી એકતાની પ્રશંસા કરી હતી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પાસે સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને વિચારનો વારસો છે તેનું ગૌરવ તેમણે યાદ કરાવ્યું હતું. સ્વતંત્રતા અને સ્વાયત્તતાના વિચારના પાયા પર પરિષદ રચાઈ હોવાનું તેમણે કહ્યું હતું. કચ્છમાં હવે યુનિવર્સિટી હોવાને કારણે સાહિત્યમાં સંશોધન અને સંપાદનની પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વધશે એવી લાગણી રઘુવીર ચૌધરીએ વ્યક્ત કરી હતી.

આ પ્રસંગે કચ્છના જાણીતા સર્જકો ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતાના પુસ્તક ‘કાવ્યનો સ્પર્શ’, હરેશ ધોળકિયાના ‘બીજમાં વૃક્ષ તું’ અને ડૉ. દર્શના ધોળકિયાના પુસ્તક ‘ઓટલા દાવ’નું લોકાર્પણ કરાયું હતું.

અતિથિવિશેષ જેઠો લાલવાણીનો પરિચય આપતાં હરેશ ધોળકિયાએ કચ્છને આંગણે સાહિત્યના પર્વ સમું જ્ઞાનસત્ર આવ્યું તેનું ગૌરવ અનુભવ્યું હતું. ઉદ્ઘાટન સમારોહના અતિથિવિશેષ રૂપે સિંધી સાહિત્યકાર-નાટ્યકાર જેઠો લાલવાણીએ સિંધ સાથે ગુજરાતીઓના જૂના સંબંધોના સંભારણાં કહ્યાં હતાં. તેમણે કહ્યું કે સૌથી વધુ સિંધીઓ ગુજરાતમાં વસે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક પુસ્તકોના સિંધી ભાષામાં અનુવાદ થયાં છે તેની તેમણે સર્ગવ નીંધ લીધી હતી. કચ્છને પોતાની કર્મભૂમિ ગણાવી લાલવાણીએ ઉમેર્યું હતું કે સિંધુ એ વિશ્વની એકમાત્ર નદી છે, જેના પરથી પ્રદેશ, જાતિ અને ભાષાની ઓળખ છે.

પરિષદના મહામંત્રી કીર્તિદા શાહે વર્ષ દરમિયાન થયેલી પ્રવૃત્તિઓ વર્ણવતા કહ્યું હતું કે કોરોનાના વિકટ કાળમાં પરિષદે ‘વાર્તા રે વાર્તા’ સાહિત્યિક કાર્યક્રમની શ્રેણી દ્વારા વાચકો-શ્રોતાઓ અને લેખકોનું અનુસંધાન જારી રાખ્યું છે. આ શ્રેણીના દરેક કાર્યક્રમમાં બે જાણીતા વાર્તાકારોની વાર્તાના પઠન અને તેના પરની રસપ્રદ ચર્ચા થાય છે. વિકાસ મંત્રી રાજન ભટ્ટના નેજા હેઠળ સુરતથી નરેશ કાપડીઆ અને યામિની વ્યાસ આ કાર્યક્રમની મનહર પ્રસ્તુતિ કરે છે. પરિષદની વેબસાઈટને સક્રિય કરવાના કાર્ય સાથે કીર્તિદાબેને વધુમાં જણાવ્યું કે પરિષદ ભાષાના રખોપા અને વિકાસના કામ કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય કોશના ભાગ ૧ અને ભાગ ૩ની શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થઈ છે, તે અંગે તેમણે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. તેમણે ઉમેર્યું કે ગુજરાતી સાહિત્યકોશના પહેલાં ખંડમાં મધ્યકાળ (૧૧૫૦ - ૧૮૫૦)ના કવિઓ અને તેમની રચનાઓ વિષયક વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપવામાં આવી છે. અહીં જૈન, સ્વામીનારાયણ, નાથસંપ્રદાય વગેરેના ૧૬૦૦ જેટલાં કવિઓની ત્રણ હજારથી વધુ સાહિત્યરચનાઓ વિષે નિષ્ણાત સંશોધકોએ તૈયાર કરેલાં અધિકરણ મળશે. તો કોશનો ત્રીજો ખંડ સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ વિષયક છે. અહીં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રકારો અને તેની ઉત્ક્રાંતિ, સાહિત્યશાસ્ત્રના વિભાવનાત્મક પાસાઓ, વાદો, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, આધારગ્રંથો, પારિતોષિકો, સામયિકો જેવાં ભાષાસાહિત્યના વિકાસમાં ફાળો આપનારા મહત્વના પરિબળો વિષે અધિકરણ આપવામાં આવ્યાં છે. ૨૦૨૧ના વર્ષમાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના ખૂટતાં બધાં જ ગ્રંથોનું પુનર્મુદ્રણ કર્યું અને તેનો સાત ગ્રંથોનો આખો સેટ અભ્યાસુઓ, વિદ્યાર્થીઓને પરિષદ ઉપલબ્ધ કરાવી શકી છે. સમય-કાળની અનુકૂળતા થશે તો વિચાર કૌશલ અને અભિવ્યક્તિ કૌશલના વર્ગો વિવિધ સ્થળોએ શરુ કરવાની પરિષદની નેમ છે.

તમામ મહાનુભાવોએ ભક્તિપૂર્વક જ્ઞાનદીપનું પ્રગટ્ય કર્યું હતું. મહાનુભાવોનું શાલ દ્વારા સન્માન કરાયું હતું. અધ્યક્ષ પ્રકાશ શાહનું એકેડમી પ્રમુખ રસનિધિ અંતાણીએ, રઘુવીર ચૌધરીનું એકેડમીના ટ્રસ્ટી આર. આર. પટેલે, ઉપપ્રમુખ માધવ રામાનુજનું એકેડમીના ટ્રસ્ટી આર. એસ. હિરાણીએ, ઉપપ્રમુખ પ્રફુલ્લ રાવલ અને કીર્તિદા શાહનું ડૉ. દર્શના ધોળકિયાએ, પૂર્વપ્રમુખ વર્ષા અડાલજાનું કીર્તિદા શાહે, છાયાબેન ત્રિવેદી અને વિકાસ મંત્રી રાજન ભટ્ટનું એકેડમીના મંત્રી નિલેષ મહેતાએ તથા અમીબેન શ્રોફનું પ્રકાશ શાહે અભિવાદન કર્યું હતું.

જ્ઞાનસત્રની બીજી બેઠકમાં નવોન્મેષ જગાડનારા ‘સુરેશ જોષીની શતાબ્દીવંદના’ કરાઈ હતી. તેમના શિષ્ય શિરીષ પંચાલના અધ્યક્ષપદ હેઠળ વાર્તાકાર કિરીટ દૂધાતે ‘સુરેશ જોષીની નવવિકાઓ’ વિષયે મનનીય શોધ નિબંધ રજૂ કર્યો હતો, તો નિબંધકાર જયદેવ શુક્લએ ‘સુરેશ જોષીના નિબંધો’ વિષે પ્રસ્તુતિ કરી હતી. આ સત્રનું સંચાલન કરતાં રાજન ભટ્ટે સુરત જિલ્લાના વાલોડના વતની અને ઊંચા ગજાના સાહિત્યકાર સુરેશ જોષી વિષે ગૌરવ અનુભવતા હોવાનું જણાવ્યું હતું.

ત્રીજી બેઠકમાં સમર્થ વાર્તાકાર-પત્રકાર ‘ચુનીલાલ મડિયાની શતાબ્દીવંદના’ કરાઈ પરબ ❖ જાન્યુઆરી, 2022

હતી. જાણીતા સમીક્ષક ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતાના અધ્યક્ષપદે યોજાયેલી આ બેઠકમાં સંજય રઘુવીર ચૌધરીએ ‘વાર્તાકાર મડિયા’ અને માવજી મહેશ્વરીએ ‘નવલકથાકાર મડિયા’ના કાર્યની વિસ્તૃત પરિચયાત્મક રજૂઆત કરી હતી. બેઠકનું સંચાલન પ્રજ્ઞા પટેલે કર્યું હતું.

જ્ઞાનસત્રની ચોથી બેઠકમાં પ્રકૃતિગાનના કવિ ‘જયંત પાઠકની શતાબ્દીવંદના’ તેમના વિદ્યાર્થીઓના વક્તવ્ય દ્વારા યોજાઈ હતી. સુરતની એમ. ટી. બી. આર્ટસ કોલેજમાં ડૉ. જયંત પાઠકના વિદ્યાર્થી રહેલાં નાટ્યકાર ડૉ. સતીશ વ્યાસના અધ્યક્ષપદે યોજાયેલી આ બેઠકમાં તેમના વિદ્યાર્થી અને વાર્તાકાર ડૉ. વિજય શાસ્ત્રીએ ‘વિવેચક જયંત પાઠક’ અને પાઠક સાહેબના સાહિત્ય પર વિપુલ સાહિત્યકર્મ કરનારા ડૉ. દક્ષાબેન વ્યાસે ‘ગદ્યકાર જયંત પાઠક’ વિષે પ્રસ્તુતિ કરી હતી. ડૉ. વિજય શાસ્ત્રીની અનુપસ્થિતિમાં તેમના લેખનું પઠન પ્રો. વર્ષા પ્રજાપતિએ કર્યું હતું. એ બેઠકનું સંચાલન પરિષદના મંત્રી મનીષ પાઠકે કર્યું હતું.

ગુજરાતી ભાષાનું જતન-સિંચન કરનારા સામયિકો સંદર્ભે ચિંતન કરવાની બેઠકમાં કિશોર વ્યાસના અધ્યક્ષપદે પારુલ દેસાઈએ ‘વીસમી સદી’, ‘કૌમુદી’ અને ‘સંસ્કૃતિ’ની રસપ્રદ વાતો કરી હતી તો ડંકેશ ઓઝાએ ‘વસંત’, ‘વિશ્વમાનવ’ અને ‘ક્ષિતિજ’ની રોચક વિગતો આપી હતી. બેઠકનું સંચાલન રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાયે કર્યું હતું.

આપણી ભાષાની કૃતિઓના અન્યભાષાઓ સાથેના આદાન-પ્રદાનમાં અનુવાદ-ભાષાંતરની પ્રવૃત્તિ વિષે ધ્યાન ખેંચવા અંગે રમણ સોનીની અધ્યક્ષતામાં ‘અનુવાદ: સાંસ્કૃતિક સેતુ તરીકે’ બેઠકનું આયોજન થયું હતું. પ્રો. દર્શના ધોળકિયાએ ‘સર્જનાત્મક કૃતિના અનુવાદના પ્રશ્નો’ સવિસ્તાર વર્ણવ્યા હતા. તો પ્રો. રમણીક સોમેશ્વરે ‘અનુવાદની ભાષા’ના સ્વાનુભવો સહિત વિગતે જણાવ્યા હતા. બેઠકનું સંચાલન છાયા ત્રિવેદીએ કર્યું હતું.

૩૨મા જ્ઞાનસત્રના અંતે સાતમી બેઠકમાં ‘સાંપ્રત સમસ્યાઓ’ વિષે મંથન થયું હતું. બેઠકનું અધ્યક્ષ સ્થાન ખુદ પ્રકાશ ન. શાહે કર્યું હતું. ચૈતાલી ઠક્કરે ‘સાંપ્રત સાહિત્ય’ વિષે અને છાયા ત્રિવેદીએ કોરોનાકાળમાં થયેલાં વિશિષ્ટ સાહિત્ય સર્જન વિષે રોચક માહિતી આપી હતી. બેઠકનું સંચાલન હેમાંગ રાવલે કર્યું હતું.

ભુજના ગુજરાતી ગીતોના સર્જક મહેશ સોલંકી વિખિત ગીતોની શાસ્ત્રીય-સુગમ સંગીત સમી રજૂઆતનો મનભાવન સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ શ્રોતાઓને પહેલી જ વાર સાંભળવા મળતાં મુખ્યત્વે કૃષ્ણ ગીતોથી સંતર્પક બન્યો હતો.

સત્રની સમાપન બેઠક ખુલ્લા સત્ર રૂપે યોજાઈ હતી અને યજમાન સંસ્થા દ્વારા આભારદર્શન થયું હતું.

હેવાલ: નરેશ કાપડીઆ

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : કીર્તિદા શાહ

નમસ્તે મિત્રો,

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના ઉપક્રમે ઓનલાઈન યોજાતા ‘વાર્તા રે વાર્તા’ કાર્યક્રમમાં તા.૨૮ નવેમ્બરના રોજ વાર્તાકાર બકુલ ટેલર અને નિસર્ગ આહિરની વાર્તાઓનું પઠન શ્રીમતિ યામિની વ્યાસ અને શ્રી નરેશ કાપડિયાએ કર્યું. વાર્તાપઠન પછી બંને સર્જકોએ પોતાની કેફિયત રજૂ કરી. ઘણાં શ્રોતામિત્રોએ

કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈ ઉપયોગી ચર્ચા કરી. આ શ્રેણીમાં ૧૯ડિસેમ્બરના રોજ વાર્તાકાર પારુલ રાઠોડ અને આશા વીરેન્દ્રની વાર્તાનું પઠન થયું. બંને સર્જકોએ પોતાની કેફિયત આપી. શ્રોતાઓએ ભાગ લઈ કાર્યક્રમને જીવંત બનાવ્યો.

સાહિત્ય પરિષદની વિવિધ વ્યાખ્યાનશ્રેણિ અંતર્ગત તા. ૧૦-૧૨-૨૧ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ અને ગુજરાતીવિભાગ, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી, ભાવનગર યુનિવર્સિટીના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી યશવંત પંડ્યા વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત શ્રી કવિત પંડ્યાનું વ્યાખ્યાન થયું. તેમણે સતીશ વ્યાસના “અંગુલીમાલ નાટકની મંચનક્ષમતા” વિશે સરસ વાત કરી. વિભાગના

વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓએ વ્યાખ્યાનનો લાભ લીધો. વ્યાખ્યાનનું આયોજન કરનાર અધ્યાપકશ્રી અને આયોજક સંસ્થાના સહકારનો આનંદ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૩૨મું જ્ઞાનસત્ર સૂર્યો વરસાણી એકેડેમીમાં પ્રમુખશ્રી રસનિધિભાઈ અંતાણીના આમંત્રણથી તા. ૨૪, ૨૫, ૨૬ ડિસેમ્બરના રોજ સેડાતા, ભુજ મુકામે યોજાયું. ચુનિલાલ મડિયા, જયંત પાઠક, સુરેશ જોષી વગેરે સર્જકોની શતાબ્દીવંદના સાથે સાહિત્યના સામયિકો, અનુવાદ વગેરે વિષે તજજ્ઞોએ અભ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો આપ્યા. રાત્રી કાર્યક્રમમાં કવિ ‘બેનામ’ના ગીતોના ગાનનો અત્યંત રસપ્રદ કાર્યક્રમ યોજાયો. ભોજન-ઉતારાની સુઘડ-સ્વચ્છ વ્યવસ્થા, આયોજકોનો નિતાંત સ્નેહભાવ અને આનંદપ્રદ પરિવેશમાં જ્ઞાનસત્ર સંપન્ન થયું. આદરણીયશ્રી રસનિધિભાઈ, સ્નેહીશ્રી હરેશભાઈ અને મિત્ર દર્શનાબહેનનો આભાર માનતા ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ આનંદની લાગણી અનુભવે છે. સૂર્યોવરસાણી એકેડેમીના અધિકારીઓને કેમ વિસરાય? ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આપનો પણ લઘુચી આભાર માને છે.

‘પરબ’ 2021 : વાર્ષિક સૂચિ

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

વર્ષ : 15	જાન્યુ-જૂન 2021	અંક 7-12
વર્ષ : 16	જુલાઈ-ડિસેમ્બર 2021	અંક 1-6

કૃતિ સૂચિ

(ગુજરાતી આંકડા મહિનો અને અંગ્રેજી આંકડા કૃતિના પૃષ્ઠક્રમાંક સૂચવે છે)

● અનુવાદ

ચાર કાવ્યો (1. છૂટી ગયાં છે, 2. વર્ણમાળા, 3. હોટલ, ઘટતો જતો ઓકિસજન) છન્નવેશી રેડ ડેથ	મંગલેશ ડબરાલ અનુ. હરીશ મીનાશ્રુ	૧૧, 54-57
બનાવટી ગુલાબ	એડગર એલનપો અનુ. વીનેશ અંતાણી	૧, 30-34
ડબરાલનાં કાવ્યો 3. હોટલ, ૪, ઘટતો જતો ઓકિસજન)	ગ્રેબિયલ ગાર્શિયા માર્ક વેઝ અનુ. અશ્વિન બાપટ અનુ. હરીશ મીનાશ્રુ	૩, 42-46 મંગલેશ ૨, 21-24
મિસિંગ જાતિની લોકકથાઓ (1. ઊંચું આકાશ, 2 ચાંદા પર ડાઘ (ચંદ્રકલંક), 3. ગાજવીજ, 4. સાગોપામનું મૂળ, 5. બોરુન વૃક્ષનું ફળ)	અનુ. મમતા	૩, 40-42
સાવધ છું – કોઈ નથી આવ્યું (કાશ્મીરી કવિતા)	અયાઝ રસૂલ નાઝકી અનુ. વર્ષા દાસ	૨, 25

● અને છેલ્લે...

આઝાદીનું પંચોતેરમું અને સાહિત્યસર્જકો	ભરત મહેતા	૮, 80-82
આઝાદીનું પંચોતેરમું અને સાહિત્યસર્જકો : 2	ભરત મહેતા	૧૧, 81-84
જાહેરાતનો ઊંચો પર્વત, સચ્ચાઈની ઊંડી ખીણ, વચ્ચે ફસાયેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ	ભરત મહેતા	૧૦, 83-85

યાત્રા : ઘટનાલોપથી વિવેચનલોપ સુધી ?	ભરત મહેતા	૯, 77-79
‘સનાતન’ સરસ્વતી સન્માનથી પુસ્કૃત નવલકથા	ભરત મહેતા	૬, 82-84
સર્જકની સ્વાયત્તાનો જય હો!	ભરત મહેતા	૯, 84-86
સાહિત્યકૃતિની એકાએક રચાતી પ્રસ્તુતતા: જાગતે રહો...	ભરત મહેતા	૧૨, 82-84
(સાહિર લુધિયાનવી જન્મશતાબ્દી)	ભરત મહેતા	૫, 83-86

● અભ્યાસ

અધૂરું છતાં અગત્યનું, સંસ્કૃત પણ (કદાચ) વિસ્મૃત (1) પુસ્તક (યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા: પૂર્વાર્ધ નિરંજન ભગત)	શૈલેશ પારેખ	૧૧, 50-53
એક વાર્તાકાર, નોખો, અનોખો અને એની એક વાર્તા (‘ચક્કર’ જનક ત્રિવેદી)	હરિકૃષ્ણ પાઠક	૪, 68-70
‘19 જનવરી કે બાદ’ યાતનાલોકનો દસ્તાવેજ (‘19 જનવરી કે બાદ’ ક્ષમા કોલ)	પન્ના ત્રિવેદી	૬, 50-57
‘કાયાકલ્પ’ : મંગળ ભાવનાની મધુર મનોહરકથા (‘કાયાકલ્પ’ શ્રી યોગેશ્વર)	પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૯, 55-61
ગઝલની ભાષા	રવીન્દ્ર પારેખ	૧૦, 19-25
ગુજરાતમાં લોકસાહિત્ય/લોકવિદ્યા તથા સંતસાહિત્ય ક્ષેત્રે થયેલાં સંપાદનો અને તેના સંપાદકો એક વિહંગાવલોકન	નિરંજન રાજ્યગુરુ	૧૨, 61-65
દર્શક : શિક્ષણને અજવાળતા સર્જક	મનસુખ સલ્લા	૬, 57-61
દર્શકનું ઇતિહાસ ચિંતન	અરુણ વાઘેલા	૧૧, 36-47
નિરંજન ભગત અને ‘પિતા’ (‘પિતા’ નિરંજન ભગત)	શૈલેશ પારેખ	૨, 70-78
નિરંજન ભગતના અનુવાદો	શૈલેશ પારેખ	૯, 51-55
પિતાની સુટકેસ (ઓરહાન પામુકનું વક્તવ્ય)	રમેશ કોઠારી	૧૧, 47-50
‘ફાયર ઓન ધ માઉન્ટેઇન’ : અલગાવ સંદર્ભે (‘ફાયર ઓન ધ માઉન્ટેઇન’ અનિતા દેસાઈ)	પિનાકિની પંડ્યા	૯, 48-57
બીજ-ત્રીજનાં તેજ : ગાંધી-આંબેડકર વિચારદ્વન્દ્વની બીજકથા (‘બીજ-ત્રીજનાં તેજ’ જોસેફ મેકવાન)	વિનાયક જાદવ	૧૦, 25-30

ભારતીય સાહિત્યની વિભાવના	શિરીષ પંચાલ	૯, 43-48
ભૂંડા ભવાઈવેશ (‘ભવાઈવેશ’ સંપા. દિનકર ભોજક)	દલપત ચૌહાણ	૧૨, 53-60
વ્યવહાર-ભાષાનાં ઉચ્ચારણો અને છંદનો ઉચ્ચારણ-લય : 1	રમણ સોની	૮, 41-44
વ્યવહાર-ભાષાનાં ઉચ્ચારણો અને છંદનો લય: 2	રમણ સોની	૯, 58-63
શતાબ્દી સ્મરણ હસિત બૂચ : હરિયાળી મહેકના કવિ	નિર્ઝરી મહેતા	૯, 44-41
‘સપ્તપદી’નો સાક્ષાત્કાર (‘સપ્તપદી’ ઉમાશંકર જોશી)	યોગેશ જોષી	૧૨, 41-45
સામાજિક તખ્તા પરનો બળકટ અવાજ (બત્રીસ પૂતળીની વેદના - ઇલા આરબ મહેતા)	પન્ના ત્રિવેદી	૧, 67-76
સાંસ્કૃતિક અધ્યયન	હર્ષવદન ત્રિવેદી	૧૨, 46-52
સિતાંશુનો ‘મહાભોજ’ : પ્રસાદને પ્રતિસાદ (‘મહાભોજ’ સિતાંશુ યશચંદ્ર)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૩, 65-70
સુરેશ જોષીનું કૃતિલક્ષી વિવેચન	કિરીટ દૂધાત	૮, 45-66
● આ ક્ષણે		
આ ક્ષણે ‘પરબ’ સંદર્ભે મારી સંપાદનયાત્રા	યોગેશ જોષી	૪, 7-10
આવરણચિત્ર-સંદર્ભનોંધ	પીયૂષ ઠક્કર	૨, 84-85, ૩, 84-85 ૪, 88, ૬, 88-89
● આસ્વાદ		
નવી આબોહવા (ભાણેકચોકનાં મનીરત્નો વિજય સોની)	મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	૪, 44-45
પીછો-પ્રભુનો પ્રાણકવિએ પકડેલો (‘પીછો’ ઉમાશંકર જોશી)	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૨, 29-38
સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા અદ્વૈતની ખોજનો તબક્કો	વિજય પંડ્યા	૨, 38-40
સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા અવતારવાદ કે ઉત્કાન્તિવાદ	વિજય પંડ્યા	૧, 35-36
સુભાષિત સ-રસ-વતી ધારા દેવાસુરસંગ્રામની પુરાકથાની કવિતા	વિજય પંડ્યા	૪, 42-43

સુભાષિત સ-રસ-વતીધારા	વિજય પંડ્યા	૩, 47-48
રસ-ગોવર્ધનધારી પદ		
કાળી શાહીના એક ટીપાનું અન્લાજમેન્ટ (‘રાત’ મણિલાલ દેસાઈ)	સંજુ વાળા	૬, 62-66
વિશ્વનાથ જાનીની બે રચનાઓ (‘પ્રેમપચીસી’, ચતુરચાલીસી) વિશ્વનાથ જાની)	રાજેશ પંડ્યા	૮, 26-34
‘સંતરાની માફક પૃથ્વીને આમ નિચોવ્યા જ ન કરાય...’ (સ્મરણપુણ્ય : પોપ ફ્રાન્સિસ) હરીશ મીનાશ્રુ	કેશર મકવાણા	૯, 37-40
સુરેશ જોષીની કવિતાનો આસ્વાદ : 1 (‘પ્રાર્થના’ સુરેશ જોશી)	રાજેશ પંડ્યા	૯, 40-43

● એકાંકી

એકાંકીકાર દિગ્વીશ મહેતા ‘સાત્ર શું કહી ગયા?’	પરેશ નાયક	૩, 15-25
હું, તું અને મિસ્ટર સ્મિથ (‘એકાંકીકાર દિગ્વીશ મહેતા’ પરેશ નાયક)	દિગ્વીશ મહેતા	૪, 22-32

● કવિતા

અર્ધ્ય	સમીર ભટ્ટ	૧૨, 15-22
અભણ હશે!	જિગર જોષી ‘પ્રેમ’	૫, 7
આગ	રમણીક અગ્રાવત	૧૨, 7
આપણો દાવો નથી	નીતિન વડગામા	૫, 10
આશરો મળી ગયો	ભરત વિંઝુડા	૯, 14
આંખો આંખોમેં	ધ્વનિલ પારેખ	૮, 12
આંગણું	રેખા જોશી	૨, 13
ઉદાસીનો	હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦, 7
એક કવિતા	નિખિલ ખારોડ	૧૨, 7-10
એક ગીત	અનિલચાવડા	૪, 19
એક લઘુકાવ્ય	ગુરુદેવ પ્રજાપતિ ‘ફોરમ’	૫, 9
એ પળ હજી...	વિનોદ જોશી	૧૧, 8
એવું કંઈ થાય...	વિનોદ જોશી	૯, 12
‘કેમ નથી?’ ગઝલ	સિકંદર મૂલતાની	૯, 9
કો’કતો બોલે	મહેન્દ્ર જોશી	૫, 9
કોણ?	પ્રવીણ દરજી	૩, 14

કોણે ?	વિનોદ જોશી	૬, 22
કૂર જીવડું	કેશુભાઈ દેસાઈ	૮, 11
ક્યાં સુધી	પુષ્કરરાય જોષી	૧૨, 8
ગઝલ	આકાશ ઠક્કર	૨, 13
ગઝલ	ભૂષણ ઓઝા	૮, 9
ગાંધી રોડ	મેહુલ ત્રિવેદી	૧૧, 8
ગુલાલ	એસ. એસ. રાહી	૧૧, 10-11
ચાર કાવ્યો	નલિન રાવળ	૧, 16-17
(1. જોધપુર સંગ્રહાલય 2. અમરવેલ 3. અગમ સે આણો નિગમમે જાણો 4. વિદાય)		
ચાર ગઝલ	અશરફ ડબાવાળા	૩, 9-10
ચાર ગઝલ	હેમંત ધોરડા	૪, 17-18
ચાર ધનાક્ષરી ગઝલ	પરેશ દવે	૧, 19-20
(1. આવશે 2 બેળે છે 3 એ ખોટું થયું 4. ખરું થયું!)		
તને બગસરા	યોગેશ વૈદ્ય	૬, 16-21
ત્યાં સુધી	જશવંત દેસાઈ	૨, 12
ત્રણ ગઝલ	ચંદ્રેશ મકવાણા	૨, 12, ૭, 13
ત્રણ રચના	દર્શક આચાર્ય	૮, 8-9
થોડી ચિંતા પણ થાય	મનોહર ત્રિવેદી	૨, 11
નામ વગર	રવીન્દ્ર પારેખ	૨, 12
પછી જ તમે ગયેલા (સદ્ગત પિતાને)	પીયૂષ પટેલ	૨, 9-10
પાંચ કાવ્યો	વજેસિંહ પારગી	૪, 21
5 સપ્ટેમ્બર (શિક્ષક)	હર્ષદેવ માધવ	૮, 15-16
પુલ	અર્જુનસિંહ કે. રાઉલજી	૮, 10-11
'પોસ્ટ ઓફિસ' (કથાકાવ્ય)	ગુણવંત વ્યાસ	૮, 10-12
પ્રેમપત્રો	અનુરુદ્ધસિંહ ગોહિલ	૮, 14
બે કાવ્યો	પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા	૩, 11-12
(1. હું કવિ 2 દીવાલો)		
બે કાવ્યો	રામચંદ્ર પટેલ	૫, 8
બે ગઝલ	ઉર્વીશ વસાવડા	૪, 20
(1. કઈ રીતે મળશે તને? 2. સ્વાગત કરું છું હું)		
બે ગઝલ	જાગ્રત વ્યાસ	૧, 18
(1. બંધ બારણે 2 એમ. ચોંટી છે નજર...)		
બે ગીત	વિનોદ જોશી	૪, 15
(1. ઓ જાદુગર 2. આ હું આવ્યો)		

બે ગીત	હરીશ મીનાશ્રુ	૪, 14-15
(1. એક 2. બે)		
બે ટેબલ કાવ્યો	રમણીક સોમેશ્વર	૪, 16
બે સોનેટ	જાગ્રત વ્યાસ	૧, 18
(1. શર, 2. પાલવના સહારે)		
ભટ્ટ ખડકી	યોગેશ વૈદ્ય	૧૨, 11-14
ભાષાવિદ્ યોગેન્દ્ર વ્યાસને અંજલિ	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૧, 7
મનનાં પાનાં	પ્રફુલ્લ રાવલ	૧૨, 22
માયાને સંકેલી લીધી	નીતિન વડગામા	૧૧, 13
મોચી	દક્ષા પટેલ	૩, 13-14
રસ્તા દીધા	અઝીઝ ટેકારવી	૨, 11
રાખે છે	જયંત ડાંગોદરા	૫, 10
વર્ષો થયાં	જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ	૫, 8
વંધ્ય	અર્જુનસિંહ કે. રાઉલજી	૮, 10
'વાવ' બે સોનેટ	રામચન્દ્ર પટેલ	૬, 21
વિકલ્પ નથી	પ્રફુલ્લ રાવલ	૧, 21
વિજેતા થવું	હાર્દિક વ્યાસ	૯, 14
વૃક્ષ	પ્રભુ પહાડપુરી	૫, 7
વૃક્ષ	હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦, 7
શાંત	વિનોદ જોશી	૩, 9
શિયાળુ બપોરે	નંદિતા મુનિ	૩, 13
શ્રદ્ધા	એસ. એસ. રાહી	૧૧, 11-12
સખી	મુકેશ જોષી	૯, 13
સમજાવું ક્યારે સજન?	પ્રીતમ લખલાણી	૯, 15
સાંભળવું હોય તો જ...	વિનોદ જોશી	૬, 22
સાંભળું	મનીષ પરમાર	૨, 13
સાંભળો તો છો ને	પ્રફુલ્લ રાવલ	૬, 12-15
સૂતક	દીપ્તિ ભગત વચ્છરાજાની	૧૧, 9-10
સ્વાયત્તતા	જાગ્રત વ્યાસ	૯, 12
હથેળીમાં વૃક્ષો	જિત ચુડાસમા	૮, 9
હસ્તિનાપુર કાવ્યો	યજ્ઞેશ દવે	૯, 14-17
હોવર્કનો કાંટે	કિરીટ ગોસ્વામી	૮, 13
હોમવું	કિશોરસિંહ સોલંકી	૯, 13

• કેફિયત

મારી કેફિયત	પ્રભુદાસ પટેલ	૬, 67-71
-------------	---------------	----------

મારી વાત, મારી રીતે	નવનીત જાની	૯, 78-83
વાર્તાલેખન : અભિમન્યુનો સાતમો કોઠો	પન્ના ત્રિવેદી	૧૦, 46-56
સર્જક તરીકે મારી કેફિયત	સંજય ચૌહાણ	૫, 53-59
સર્જનની પીડા?	વિજય સોની	૯, 64-68
હજુ આલાપ ગાયો છે, રાગ બાકી છે	અજય સોની	8 72-79
હું કેમ (ઓછું) લખું છું?	મીનલ દવે	૧૨, 67-69

● ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પારિતોષિકો

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પારિતોષિકો	અજયસિંહ ચૌહાણ	૮, 83-86 ૯, 82-85
-------------------------------------	---------------	----------------------

● નિબંધ

ઓનલાઇન કલાસિસ	આનંદિતા રૈયાણી	૨, 26-28
કાશી : અરસીઘાટનું રમણીય ઐશ્વર્ય	જનક રાવલ	૭, 30-36
ચાવીની રામાયણ	કિશોર વ્યાસ	૯, 40-42
પ્રભાવતી	રવીન્દ્ર પારેખ	૪, 36-38
ભૂતનાથનો મેળો	શ્વેતા મહેતા (મહુવા બંદર)	૫, 36-39
માણેકચોકનાં મીની રત્નો...	વિજય સોની	૧, 26-29
માસ્તર	પારુલ રંગપરિયા	૪, 38-41
મુસાફરીનો મુલક	દિક્પાલસિંહ જાડેજા	૫, 30-35
રાગ રાગિણી અને રેલવે	જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી	૩, 36-39
વાસણકળા	ભીમજી ખાચરિયા	૬, 45-49
સહદષ્ટિપાતનું વરદાન : મિયાજમા	ભારતી રાણે	૮, 23-25

● પત્રસેતુ

ભારતીય કવિતાની વિરલ ઓળખ	મુકેશ વૈદ્ય	૧, 84
-------------------------	-------------	-------

● પરિષદ વૃત્ત

પરિષદવૃત્ત	કીર્તિદા શાહ	૧, 80, ૨, 81-83 3. 82-83, ૪, 74-83, 5. 87-88 6. 85-86, ૭, 87, ૮, 87 ૯, 80-81, ૧૦, 86-87, ૧૧, 85, ૧૨, 85
------------	--------------	---

● પ્રમુખીય

ભાષક અને ભાષા	પ્રકાશ ન. શાહ	૪, 11-13
માતૃભાષા દિવસ, 2021	પ્રકાશ ન. શાહ	૨, 6-8
માતૃભાષા દિવસની વળતી સવારે	પ્રકાશ ન. શાહ	૩, 6-8
મેઘાણી લંબાતે ગોધુલિટાણે	પ્રકાશ ન. શાહ	૯, 7-11
રાજા, આઘો હટને તડકો આવવા દે	પ્રકાશ ન. શાહ	૯, 7-9
સંમુખે શાંતિ પારાવાર	પ્રકાશ ન. શાહ	૮, 7-8
હાન્સ ક્રિશ્ચન એડરસન 2021	પ્રકાશ ન. શાહ	૬, 7-11

● પ્રસ્તાવના

વિલક્ષણ ગીતરચનાઓનો ભાવપ્રચુર કરિયાવર	વિનોદ જોશી	2 59-69
--------------------------------------	------------	---------

● ભારતીય સાહિત્ય

જિંદગીનામા	શરીફ વીજળીવાળા	૧૦, 31-42
------------	----------------	-----------

● વાર્તા

અવગતિયો આત્મા	કનુ આચાર્ય	૧૦, 13-18
ઇમર્જન્સી એમ.આર.આઈ.	ભારતી રાણે	૩, 32-35
એક દબાયેલી વાતની વાર્તા	અશ્વિની બાપટ	૯, 23-31
ઓછાઓ	નટવર હેડાઉ	૧૦, 10-13
ઓરડી	પ્રભુદાસ પટેલ	૨, 14-20
કલ્પતરુ	દિના પંડ્યા	૭, 18-23
કાલે તો કાલે, પછી તો પછી	દિલીપ ભટ્ટ	૬, 28-35
ગામ : બળેલ પીપળિયા	પારુલ ખખર	૯, 17-22
ઘાબાજરિયું	છાયા ત્રિવેદી	૧૨, 28-34
ચંદેરી	ગિરિમા ઘારેખાન	૬, 28-28
ચૂંકીકર્મ	ઇલા આરબ મહેતા	૩, 26-32
ટાઈમપાસ	રાકેશ દેસાઈ	૯, 23-29
ડેથ રો	વર્ષા અડાલજા	૮, 14-22
તું હિ તું હિ	ગિરીશ ભટ્ટ	૧૧, 14-18
ના-એક પ્રલાપ	ધીરેન્દ્ર મહેતા	૪, 33-35
પીડાને પાર	કોશા રાવલ	૯, 31-39

ભૂતની ભવાઈ...	મનહર ઓઝા	૧૨, 35-40
રિવ્યૂ-બુક	દક્ષા પટેલ	૧, 22-25
રૂપી	અરવિંદ બારોટ	૬, 36-44
વસવસો	જગદીપ ઉપાધ્યાય	૫, 25-29
વારતાની વારતાની વારતા	જ્યોતીન્દ્ર પંચોલી	૧૨, 23-28
વિદૂષક આટલું હસે છે કેમ?	પ્રવીણસિંહ ચાવડા	૫, 11-25
શબ્દ વર્ણિત અક્ષર	ધર્મેન્દ્ર ત્રિવેદી	૧૧, 19-28
સ્વપ્નવત	પરીક્ષિત જોશી	૧૧, 29-35

● વિદેશી સાહિત્ય

એનિમલ ફાર્મ : વ્યથાની કથા	સુરેશ ગઢવી	૧૧, 58-62
---------------------------	------------	-----------

● વિવેચન

'પ્રોમેથિયસ'નો અંગ્રેજીમાં મકરંદી અવતાર	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૩, 60-64
---	----------------------	----------

● વિશેષ

ગુજરાતી કવિતાની તાસકમાં બનારસી	અજયસિંહ ચૌહાણ	૪, 84-87
પાનનું બીડું : બનારસ ડાયરી		
પુરસ્કાર વિશેષ	હેતલ ભટ્ટ	૧૨, 70-74

● વક્તવ્ય/વ્યાખ્યાન

નિરંજન ભગત સ્મૃતિ પુરસ્કાર	હરીશ મીનાશ્રુ	૮, 35-40
સ્વીકાર વ્યાખ્યાન		
નિવૃત્ત થતા પ્રમુખનું વક્તવ્ય	સિતાંશુ યશસ્ચંદ્ર	૧, 13-15
પ્રમુખશ્રીનું વ્યાખ્યાન : રણજિતરામના સિપાહી	પ્રકાશ ન. શાહ	૧, 6-12
હોવું એટલે		
ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્યોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં	સુનિલ કોઠારી	૩, 49-59
નૃત્યાંગના ચંદ્રલેખાનું સમકાલીન નૃત્યમાં		૪, 53-67
યોગદાન		
સાંપ્રત સમયમાં સર્જકકર્મ	શિરીષ પંચાલ	૫, 45-52

● શતાબ્દી વંદના

અજસ્ર સર્જકતાનો વૈભવ : સુરેશ જોષીના નિબંધો	રમણ સોની	૪, 46-52
'અરણ્ય'નું 'જંગલ'માં રૂપાન્તર	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૨, 41-44

મરમી ગોઠ ગુરુની	ગાલામમોહમ્મદ શેષ	૧, 37-49
‘શિષ્ટ-વિશિષ્ટ સુજો: એક રફ સ્કેચ’	નરોત્તમ પલાણ	૧, 49-54
સુરેશ જોષીની અગ્રંથસ્થ વાર્તાઓ	કાન્તિ પટેલ	૨, 44-58

● શબ્દાંજલિ/શ્રદ્ધાંજલિ

ધનતેજવી પણ આપણી વચ્ચે નથી	શકીલ કાદરી	૫, 60-63
ધીરુભાઈ પરીખની ચિરવિદાય	પ્રફુલ્લ રાવલ	૬, 74-77
પુરુરાજ જોશીની ચિરવિદાય	પ્રફુલ્લ રાવલ	૨, 79-80
પ્રતિબદ્ધ રંગકર્મા - ભરત દવે	પરેશ નાયક	૧૦, 43-45
પ્રયોગશીલ કવિ, વાર્તાકાર ને નવલકથાકાર રાધેશ્યામ શર્માની વિદાય	પ્રફુલ્લ રાવલ	૧૧, 63-64
મંગલેશ ડબરાલ : પહાડોમાંથી ઝરતો એક ભુલંદ અવાજ	ભગવાન થાવરાણી	૧, 64-66
લોકસાહિત્યના જ્ઞાનકોશ: હસુ યાજ્ઞિક	હર્ષદ ત્રિવેદી	૧, 59-63
વિદ્યાતા જ દોરી ગઈ હશે મને જયંત મેઘાણી સુધી	વજ્રેશ દવે	૧, 55-59
સુધીર દેસાઈ	બિનિત મોદી	૬, 77-78

● સમીક્ષા / ગ્રંથાવલોકન

‘આગિયાનું અજવાળું’ એક નોખો નરવો અવાજ (‘આગિયાનું અજવાળું’ વજેસિંહ પારધી)	પારુલ કંદર્પ દેસાઈ	૫, 69-73
આવકારનો આનંદ (‘ખો ખો રમતું કબૂતર’ પારુલ બારોટ)	શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૯, 69-70
‘ઇન્દ્રાવતી’ : અન્યાયના અંધકારને ઉજાળતા એક નારીયત્નની કથા (‘ઇન્દ્રાવતી’ કેશુભાઈ દેસાઈ)	ગુણવંત વ્યાસ	૧૦, 60-66
‘ઉજાસ’ વાર્તામાં બોલીકર્મ : એક તપાસ (‘વન્યરાગ’ પ્રભુદાસ પટેલ)	ડૉ. દિનેશ પટેલિયા	૯, 71-77
‘એવા રે અમે એવા’ આત્મકથામાંથી પ્રગટ થતાં વિનોદ ભટ્ટના હાસ્યરસનાં મૂળિયાં (‘એવા રે અમે એવા’ વિનોદ ભટ્ટ)	હરેશ ધોળકિયા	૧૦, 66-71
કળાત્મકતાની નક્કર પ્રતીતિ કરાવતો વાર્તાસંગ્રહ અચરજ (‘અચરજ’ મોહન પરમાર)	યાકુબ શેખ	૧૦, 76-82

કારણ-નિવારણનું દ્વન્દ્વ (‘તારા કારણે’ ભરત વિઝુડા)	ડૉ. રશીદ મીર	૫, 79-82
કાલપાશ : કોરોના કાળની કથા (‘કાલપાશ’ મોહન પરમાર)	સંધ્યા ભટ્ટ	૪, 71-73
‘ગોખરૂ’ (આત્મકથા ભાગ-1) વિશે (‘ગોખરૂ’ મનુભાઈ એચ. મકવાણા)	કાંતિ માલસતર	૧૧, 65-69
ચિહ્ન : સંવેદનાનો ચેતોવિસ્તાર (‘ચિહ્ન ધીરેન્દ્ર મહેતા)	ભાવેશ જેઠવા	૫, 76-79
જીવતાં દોઢસો પાનાંનો અભ્યાસ (‘સંતવાણી : વસ્તુ અને વિચાર’ મનોજ રાવલ)	નરોત્તમ પલાણ	૩, 75-77
‘ડાંગ-ડાયરી’ વિશે રખડુનો કાગળ (‘ડાંગ-ડાયરી’ નરેશ શુક્લ)	મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	૧, 77-79
દલિત સમસ્યાનો ‘વંટોળિયો’ ફરી એકવાર (‘વંટોળિયો’ અઝીઝ ટંકારવી)	ડંકેશ ઓઝા	૧૧, 71-73
ધરતીકંપે વેરેલા વિનાશની કૂખે અવતરેલો સંગ્રહ ‘ધણધણાટી’ (‘ધણધણાટી’ રાજેશ અંતાણી)	ઉત્પલ પટેલ	૫, 64-69
ધોળી ધૂળનું તેજ (‘ધોળી ધૂળ’ જયંત રાઠોડ)	પ્રફુલ્લ રાવલ	૩, 77-81
નાકરકૃત ચંદ્રહાસ આખ્યાન (‘નાકરકૃત ચંદ્રહાસ આખ્યાન’ સંપા. હસુ યાજ્ઞિક)	કિશોર વ્યાસ	૧૧, 69-71
પછી આમ બન્યું - નરવી અને ગરવી વાર્તાઓનો સંગ્રહ (‘પછી આમ બન્યું’ રાઘવજી માધડ)	કલ્પેશ પટેલ	૧૦, 71-76
પ્રયોગશીલ સર્જકની કવિતા ‘આમ હોવું’ (‘આમ હોવું’ કવિ અજય સરવૈયા)	રાઘેશ્યામ શર્મા	૩, 71-74
ભીતરની ભોંયમાંથી ઝમતું શબ્દજળ (‘વાસણ’ રવીન્દ્ર પારેખ)	દીવાન ઠાકોર	૧૨, 77-79
‘મનોરમ્ય’ વિશે (‘મનોરમ્ય’ નલિન રાવળ)	દક્ષા વ્યાસ	૫, 74-76
વાઘ અને અન્ય કાવ્યો (‘વાઘ અને અન્ય કાવ્યો’ કેદારનાથસિંહ અનુ. રમણીક અગ્રાવત)	પૂજા કશ્યપ	૮, 67-71
શિરીષ સમીપે, બૃહદ સંદર્ભો વચ્ચેનું સાહિત્યકાર્ય	રાઘેશ્યામ શર્મા	૧૦, 57-60

(‘શિરીષ પંચાલ અધ્યયનગ્રંથ’

સંપા. શરીફા વીજળીવાળા)

શૂદ્રોનું સત્ય ‘શૂદ્રપર્વ’ (શૂદ્રપર્વ’ પ્રવીણ ગઢવી)	નટુભાઈ પરમાર	૭, 65-71
સફર-એ-ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન : ભીતરે-બાહિરે (‘ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન’ ગીતા નાયક)	ઉત્પલ પટેલ	૮, 70-76
સંવેદનાસભર ભાષાલીલાનું નિરાળું વિશ્વ (અથચ પ્રવીણ દરજી)	અજય પાઠક	૧૧, 77-80
સિદ્ધિ હજી દૂર છે/ધીરજ અને નિષ્ઠા જરૂરી છે... (‘ત્રિદલ’ પારુલ બારોટ)	સંધ્યા ભટ્ટ	૧૧, 73-76
‘સોન ટેકરી’ની રોમાંચક સફર (‘સોન ટેકરી’ માવજી મહેશ્વરી)	અજય સોની	૧૨, 80-81
સ્મૃતિના આભલામાં દેખાતાં પ્રતિબિંબોની કથા (‘એક હતો વીનેશ’ વીનેશ અંતાણી)	ચૈતાલી ઠક્કર	૬, 79-81
સ્વાતંત્ર્યના સાત દાયકાના કચ્છને સાચવી લેવાનો એક સંશોધિત દસ્તાવેજી પ્રયાસ (‘કચ્છ : 7 દાયકાનાં 70 સીમાચિહ્ન’ સંજય પી. ઠાકર)	પરીક્ષિત જોશી	૭, 62-64
હા, ગિરીશ ભટ્ટ હજી વાર્તાઓ લખે છે... (‘બે તારીખો વચ્ચે’ ગિરીશ ભટ્ટ)	મોહન પરમાર	૧૨, 75-77

● સાહિત્યવૃત્ત

સાહિત્યવૃત્ત	ઇતુભાઈ કુરકુટિયા	
	પ, 89, ૬, 86-87, ૭, 88, ૮, 87-88	

● સ્મરણકથા

‘જેનાથી હું સર્જાયો’	નરેશ શુક્લ	૫, 40-44
----------------------	------------	----------

કર્તા સૂચિ

(નોંધ : ગુજરાતી આંકડા અંકનો મહિનો અને અંગ્રેજી આંકડા કૃતિના પૃષ્ઠક્રમાંક દર્શાવે છે)

અજય પાઠક	૧૧, 77-78
અજય સોની	૮, 72-79, ૧૨, 80-81
અજયસિંહ ચૌહાણ	૪, 84-87, ૮, 83-86, ૮, 82-85
અઝીઝ ટંકારવી	૨, 11
અનિલ ચાવડા	૪, 19
અનુરુદ્ધસિંહ ગોહિલ	૮, 14

અરવિંદ બારોટ	૬, 36-44
અરુણ વાઘેલા	૧૧, 36-47
અર્જુનસિંહ કે. રાઉલજી	૮, 10-11
અશરફ ડબાવાળા	૩, 9-10
અશ્વિની બાપટ	૩, 42-46, ૯, 23-31
આકાશ ઠક્કર	૨, 13
આનંદિતા રૈયાણી	૨, 26-28
ઇતુભાઈ કુરકુટિયા	૫, 89, ૬, 86-87, ૯, 88, ૮, 87-88
ઇલા આરબ મહેતા	૩, 26-32
ઉર્વીશ વસાવડા	૪, 20
ઉત્પલ પટેલ	૫, 64-69, ૯, 70-76
એસ. એસ. રાહી	૧૦, 10-12
કનુ આચાર્ય	૧૦, 13-18
કલ્પેશ પટેલ	૧૦, 71-76
કાન્તિ પટેલ	૨, 44-58
કાન્તિ માલસતર	૧૧, 65-69
કિરીટ ગોસ્વામી	૮, 13
કિરીટ દૂધાત	૮, 45-66
કિશોર વ્યાસ	૯, 40-42, ૧૧, 69-71
કિશોરસિંહ સોલંકી	૯, 13
કીર્તિદા શાહ	૧, 80, ૨, 81-83, ૩, 82-83, 4. 74-83, 5. 87-88, 6. 85-86, 7. 87, 8. 87, 9. 80-81, ૧૦, 86-87, ૧૧, 85, ૧૨, 85
કેશર મકવાણા	૭, 37-40
કેશુભાઈ દેસાઈ	૮, 11
કોશા રાવલ	૯, 31-39
ગિરિમા ઘારેખાન	૬, 23-28
ગિરીશ ભટ્ટ	૧૧, 14-18
ગુણવંત વ્યાસ	૯, 10-12, ૧૦, 60-66
ગુરુદેવ પ્રજાપતિ 'ફોરમ'	૫, 9
ગુલામમોહમ્મદ શેખ	૧, 37-49
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૨, 41-44, ૩, 60-64
ચન્દ્રકાન્ત શેઠ	૨, 29-38, ૩, 65-70

ચંદ્રેશ મકવાણા	૭, 13
ચૈતાલી ઠક્કર	૬, 79-81
છાયા ત્રિવેદી	૧૨, 28-34
જગદીપ ઉપાધ્યાય	૫, 25-29
જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી	૩, 36-39
જનક રાવલ	૭, 30-36
જયંત ડાંગોદરા	૫, 10
જશવંત દેસાઈ	૨, 12
જાગ્રત વ્યાસ	૧, 18, ૯, 12
જિગર જોષી 'પ્રેમ'	૫, 7
જિત ચુડાસમા	૮, 9
જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ	૫, 8
જ્યોતીન્દ્ર પંચોલી	૧૨, 23-28
ડંકેશ ઓઝા	૧૧, 31-73
દક્ષા પટેલ	૧, 22-25, 13, 13-14
દક્ષા વ્યાસ	૫, 74-76
દર્શક આચાર્ય	૯, 8-9
દલપત ચૌહાણ	૧૨, 53-60
દિકૂપાલસિંહ જાડેજા	૫, 30-35
દિગીશ મહેતા	૪, 22-32
દિના પંડ્યા	૭, 18-23
દિનેશ પટેલિયા	૭, 71-77
દિલીપ ભટ્ટ	૬, 28-35
દીપ્તિ ભગત વચ્છરાજાની	૧૧, 9-10
દીવાન ઠાકોર	૧૨, 77-79
ધર્મેન્દ્ર ત્રિવેદી	૧૧, 19-28
ધીરેન્દ્ર મહેતા	૪, 33-35
ધ્વનિલ પારેખ	૮, 12
નટવર હેડાઉ	૧૦, 10-13
નટુભાઈ પરમાર	૯, 65-71
નરેશ શુક્લ	૫, 40-44
નરોત્તમ પલાણ	૧, 49-54, ૩, 75-77
નલિન રાવળ	૧, 16-17

નવનીત જાની	૭, 78-83
નંદિતા મુનિ	૩, 13
નિખિલ ખારોડ	૧૨, 9-10
નિરંજન રાજ્યગુરુ	૧૨, 61-66
નિર્ઝરી મહેતા	૮, 44-51
નીતિન વડગામા	૫, 10, ૧૧, 13
પન્ના ત્રિવેદી	૧, 67-76, ૬, 50-57, ૧૦, 46-56
પરીક્ષિત જોશી	૭, 62-64, ૧૧, 29-35
પરેશ દવે	૧, 19-20
પરેશ નાયક	૩, 15-25, ૧૦, 43-45
પારુલ કંદર્પ દેસાઈ	૫, 69-73
પારુલ ખાખર	૮, 17-22
પારુલ રંગપરિયા	૪, 38-41
પિનાકિની પંડ્યા	૮, 48-57
પીયૂષ ઠક્કર	૨, 84-85, ૩, 84-85, ૪, 88, ૬, 88-89
પીયૂષ પટેલ	૨, 9-10
પુષ્કરરાય જોષી	૧૨, 8
પૂજા કશ્યપ	૮, 67-71
પ્રકાશ ન. શાહ	૧, 6-12, ૨, 6-8, ૩, 6-8, ૪, 11-13, ૬, 7-11, ૮, 7-9, ૮, 7-8, ૮, 7-11
પ્રતિષ્ઠા પંડ્યા	૩, 11-12
પ્રફુલ્લ રાવલ	૧, 2૧, ૨, 79-80, ૩, 77-81, ૬, 12-15, 74-77
પ્રભુ પહાડપુરી	૫, 7
પ્રભુદાસ પટેલ	૨, 14-20, ૬, 67-71
પ્રવીણ દરજી	૩, 14
પ્રવીણસિંહ ચાવડા	૫, 11-25
પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૮, 55-61
પ્રીતમ લખલાણી	૮, 15
બિનીત મોદી	૬, 77-78
ભગવાન થાવરાણી	૧, 64-66
ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૧, 7
ભરત મહેતા	૫, 83-86, ૬, 82-84, ૭, 84-86, ૮, 80-82, ૮, 77-79, ૧૦, 83-85, ૧૧, 81-84, ૧૨, 82-84

ભરત વિંઝુડા	૯, 14
ભારતી રાણે	૩, 32-35, ૮, 23-25
ભાવેશ જેઠવા	૫, 76-79
ભીમજી ખારરિયા	૬, 45-49
ભૂષણ ઓઝા	૮, 9
મનસુખ સલ્લા	૬, 57-61
મનહર ઓઝા	૧૨, 35-40
મનીષ પરમાર	૨, 13
મનોહર ત્રિવેદી	૨, 11
મમતા	૩, 40-42
મહેન્દ્ર જોશી	૫, 9
મહેન્દ્રસિંહ પરમાર	૧, 77-79, ૪, 44-45
મીનલ દવે	૧૨, 67-69
મુકેશ જોષી	૯, 13
મુકેશ વૈદ્ય	૧, 84
મેહુલ ત્રિવેદી	૧૧, 8
મોહન પરમાર	૧૨, 75-77
યજ્ઞેશ દવે	૧, 55-59, ૯, 14-17
યાકુબ શેખ	૧૦, 76-82
યોગેશ જોષી	૪, 7-10, ૧૨, 41-45
યોગેશ વૈદ્ય	૬, 16-21, ૧૨, 11-14
રમણ સોની	૪, 46-52, ૮, 41-44, ૯, 58-63
રમણીક અગ્રાવત	૧૨, 7
રમણીક સોમેશ્વર	૪, 16
રમેશ કોઠારી	૧૧, 47-50
રવીન્દ્ર પારેખ	૨, ૧૨, ૪, 36-38, ૧૦, 19-25
રશીદ મીર	૫, 79-82
રાકેશ દેસાઈ	૭, 23-29
રાજેશ પંડ્યા	૭, 40-43, ૮, 26-34
રાઘેશ્યામ શર્મા	૩, 71-74, ૧૦, 57-60
રામચંદ્ર પટેલ	૫, 8 ૬, 21
રેખા જોશી	૨, 13
વજેસિંહ પારગી	૪, 21

વર્ષા અડાલજા	૮, 14-22
વર્ષા દાસ	૨, 25
વિજય પંડ્યા	૧, 35-36, ૨, 38-40, ૩, 47-48, ૪, 42-43
વિજય સોની	૧, 26-29, ૯, 64-68
વિનાયક જાદવ	૧૦, 25-30
વિનોદ જોશી	૨, 59-59, ૩, 9, ૪, 15, ૬, 22, ૯, 12, ૧૧, 8
વીનેશ અંતાણી	૧, 30-34
શકીલ કાદરી	૫, 60-63
શરીફા વીજળીવાળા	૧૦, 31-42
શિરીષ પંચાલ	૫, 45-52, ૯, 43-48
શૈલેષ પારેખ	૨, 70-78, 7 51-55, ૧૧, 50-53
શ્રદ્ધા ત્રિવેદી	૯, 69-70
શ્વેતા મહેતા (મહુવા બંદર)	૫, 36-39
સમીર ભટ્ટ	૧૨, 15-22
સંજય ચૌહાણ	૫, 53-59
સંજુ વાળા	૬, 62-66
સંધ્યા ભટ્ટ	૪, 71-73, ૧૧, 73-76
સિકંદર મૂલતાની	૯, 9
સિતાંશુ યશચંદ્ર	૧, 13-15
સુનિલ કોઠારી	૩, 49-59, ૪, 53-67
સુરેશ ગઢવી	૧૧, 58-62
હરિકૃષ્ણ પાઠક	૪, 68-70
હરીશ મીનાશ્રુ	૨, 21-24, ૪, 14-15, ૯, 35-40, ૧૧, 54-57
હરેશ ધોળકિયા	૧૦, 66-71
હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦, 7
હર્ષદ ત્રિવેદી	૧, 59-63
હર્ષદેવ માધવ	૯, 15-16
હર્ષવદન ત્રિવેદી	૧૨, 46-52
હાર્દિક વ્યાસ	૯, 14
હેતલ ભટ્ટ	૧૨, 70-74
હેમંત ધોરડા	૪, 17-18

આ અંકના લેખકો

- અરુણા જાડેજા : એ/1, સરગમ ફ્લેટ, ઈશ્વર ભુવન રોડ, સરદાર પટેલ સ્ટેડિયમ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
- આબિદ ભટ્ટ : નિઝર મદીના મસ્જિદ રોડ, પોલોગ્રાઉન્ડ, હિમ્મતનગર-383001
- ઇતુભાઈ કુરકુટિયા : વ્યાખ્યાતા ક.લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, C/o. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-380009
- ઉદયન ઠક્કર : લક્ષ્મીનિવાસ, ત્રીજે માળ, 22, કાશીબાઈ નવરંગે માર્ગ, ગામદેવી, મુંબઈ-400007
- કીર્તિદા શાહ : 1, 'સ્વાશ્રય' એ.ડી.સી. બેન્ક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380015
- ચૈતાલી ઠક્કર : અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, આર.આર. લાલન કોલેજ, મુ. ભુજ (કચ્છ).
- દક્ષા વ્યાસ : ભગિની સમાજ સામે, કોટ, વ્યારા-394650
- દિનેશ કાનાણી : સી/103, હરિદ્વાર હિલ્સ, સિલ્વર ગોલ્ડ રેસીડેન્સી પાસે, નાના મવા રોડ, રાજકોટ-360005
- નરોત્તમ પલાશ : 'દર્શન', 3, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર-360375
- પીયૂષ પારાશર્ય : પ્લોટ નં. 1792, શ્રીનગર સોસાયટી, સરદારનગર, ભાવનગર-364001
- પ્રકાશ ન. શાહ : 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા પો. ઓ. પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
- પ્રીતમ લખલાણી : C/o. ડૉ. નરેન્દ્ર ધેડિયા, 13, વિનોદ પાર્ક સોસાયટી, જશોદા ચોકડી, વટવા, જીઆઈડીસી રોડ, અમદાવાદ-382445
- બ્રેન્યાઝ ધ્રોલવી : C/o. કાઝી વૉચ કંપની, જેલ રોડ, કાપડ બજાર, ધ્રોલ-361210, જિ. જામનગર.
- ભરત મહેતા : 'મન્દાર', બી-97, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની ઢેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-391740
- મધુસૂદન વ્યાસ : એ/203, વૃંદાવન એપાર્ટમેન્ટ, નવજીવન ચોક, મુ. મોડાસા-383315
- મીરાં જોશી : બી-3, 502, સ્ટાર ગેલેક્સી, પટેલ પાર્કની પાસે, છાપરા ભાડા રોડ, બામરોલી, સુરત-394107
- રઘુવીર ચૌધરી : એ/6, પૂર્ણેશ્વર પ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-380015
- રાઘવજી માધડ : પ્લોટ નં. 715/1, સેક્ટર-7/બી, ગાંધીનગર-382007

ગુજરાતી સાહિત્યના ઘેર-ઘેર વસાવી લેવા જેવા બેસ્ટ સંપાદિત વાર્તાસંગ્રહો

ધૂમકેતુનાં વાર્તાસ્ત્રો	ધૂમકેતુ	180
ધૂમકેતુની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	સંપા. ધૂમકેતુ	200
દ્વિરેફની ઉત્તમ વાર્તાઓ	સંપા. રમણ સોની	200
જોરાવરસિંહ જાદવની શ્રેષ્ઠ લોકકથાઓ	સંપા. હસુ યાજ્ઞિક	300
રસધારની વાર્તાઓ	સંપા. ઝવેરચંદ મેઘાણી	180
જયભિખુ વાર્તાસૌરભ	સંપા. જયભિખુ	110
ઉમાશંકર જોશીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	સંપા. ઉમાશંકર જોશી	150
ઇલા આરબ મહેતાનો વાર્તાવિભવ	સંપા. ધીરુબહેન પટેલ	160
રણની આંખમાં દરિયો	સંપા. ધીરેન્દ્ર મહેતા	150
ડાઈનિંગ ટેબલ	મોહમ્મદ માંકડ, સંપા. અસ્મા માંકડ	230
ઝવેરચંદ મેઘાણીનો વાર્તાવિભવ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	225
ઉમાશંકર જોશીનો વાર્તાવિભવ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	180
જયંત ખત્રીનો વાર્તાવિભવ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	160
વર્ષા અડાલજાનો વાર્તાવિભવ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	250
ભગવતીકુમાર શર્માનો વાર્તાવિભવ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	180
વિભાજનની ગુજરાતી વાર્તાઓ	સંપા. શરીફા વીજળીવાળા	175
જયંતિ દલાલની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	સંપા. રાધેશ્યામ શર્મા, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	55
સુન્દરમુની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	સંપા. રમણલાલ જોશી	180
મોહમ્મદ માંકડની કેટલીક વાર્તાઓ	સંપા. અસ્મા માંકડ	130
અદ્યતન નવલિકા સંચય	સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, હરિકૃષ્ણ પાઠક	136
નારીચેતનાની નવલિકાઓ	સંપા. રઘુવીર ચૌધરી, સુનીતા ચૌધરી	325
આપની સન્મુખ	સંપા. જયંત મહેતા, ગુણવંત	70
મર્મસ્પર્શ	સંપા. જયંત મહેતા, ગુણવંત	70
બ્રિટિશ ગુજરાતીઓનો ડાયસ્પોરિક વાર્તાવિભવ	સંપા. ડાહ્યાભાઈ પટેલ	125
15 પ્રતિનિધિ ગુજરાતી નવલિકાઓ	સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	180
વાર્તા-ઉત્સવ	સંપા. રોહિત શાહ	250

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-380001,
ફોન : 079-22149660, 09227055777
ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759
email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ઇમેઇલ rangdwar.prakashan@gmail.com વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવાં પ્રકાશનો

લાવણ્ય	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	360
શુકલપક્ષ	જયદેવ શુકલ	વિવેચન	300
કુદરતની હથેલી	રઘુવીર ચૌધરી	કાવ્ય	120
મહાજન	રઘુવીર ચૌધરી	નાટક	120
કિલીમાન્જારો	જયંત પાઠક	નિબંધ	120
દર્શકના દેશમાં	રઘુવીર ચૌધરી	વિવેચન	300
વિસામા વિનાની વાટ (રઘુવીર ચૌધરીની વાર્તાઓ) સં. રમેશ ર. દવે			200
માનસથી લોકમાનસ	રઘુવીર ચૌધરી	ચરિત્ર	300
ઓસ્ટ્રેલિયાનો પ્રવાસ	કાલિન્દી પરીખ	પ્રવાસ	130
બીજી બાજુ	જગદીપ ઉપાધ્યાય	વાર્તાસંગ્રહ	150
દૂરથી સાથે	રઘુવીર ચૌધરી	વાર્તાસંગ્રહ	120
ઉપરવાસ, સહવાસ, અંતરવાસનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	700
સરવંગા	નરોત્તમ પલાણ	વિવેચન	150
ઉપરવાસ વિશે	સં. સંજય ચૌધરી	વિવેચન	200
કાવ્ય અને પ્રયોગ	ધીરેન્દ્ર મહેતા	વિવેચન	200
વિરહિણી ગણિકા	રઘુવીર ચૌધરી	વાર્તાસંગ્રહ	200
સાદ ભીતરનો	કંદર્પ દેસાઈ	વાર્તાસંગ્રહ	160
રમેશ ર. દવેની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ સં. પારુલ-કંદર્પ દેસાઈ વાર્તાસંગ્રહ			200
લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	100
ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકાનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	520
થોમાકાકાની ખોલી (Uncle Tom's Cabin) અનુ. રેમંડ પરમાર		નવલકથા	360
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	150
ઇચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	150
વચલું ફળિયું	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	180
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	120
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	200

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નવલકથાઓ

સુમંત રાવલ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
છેદ-વિચ્છેદ	૨૨૫.૦૦
કોશેટોનું ઘર	૧૧૦.૦૦
બંધ આંખોમાં આંસુ	૨૫૦.૦૦
પગલાં પાછળ પડછાયાં	૨૧૫.૦૦
તપોવન	૧૧૫.૦૦

સુભાષ શાહ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રપાત	૪૫.૦૦
પણછ	૫૫.૦૦
એક પ્રધાનપુત્રની આત્મહત્યા	૧૮.૦૦
બગીચો	૧૪.૦૦
અનાથ	૧૭.૦૦
વેત છેટી મહાનતા	૨૧.૦૦
નિબંધાંત	૧૫.૫૦
અકથ્ય	૧૧.૦૦

રમેશ શાહ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ચેપીલાલ	૮૫.૦૦
માનસી સામંત	૨૦૦.૦૦
ચુંગાલ	૮૦.૦૦
રત્નમંજરી	૪૩.૦૦

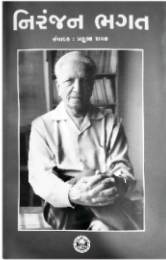
<u>માલતી દેસાઈ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
નકશા વિનાનું નગર	૨૬૫.૦૦
પોતીકો	૨૦૫.૦૦
<u>રન્નાદે શાહ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
કોશેટો	૧૧૫.૦૦
ખંડિતા	૨૭.૦૦
<u>વિક્કલ પરમાર</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સંઘર્ષે પામ્યા અમીરસ	૨૬૫.૦૦
યજ્ઞકુંડની અગનઝાળ	૩૦૦.૦૦
<u>પ્રમોદ ત્રિવેદી</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
વંશ	૪૭૦.૦૦
કર્મભૂમિ (ભાગ : ૧-૨)	૩૧૦.૦૦
<u>વીણા ઉપાધ્યાય</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
હોઠ પર આવ્યું એક નામ	૯૫.૦૦
કૂંપળ ફૂટ્યાનો મને ભાસ	૯૯.૦૦
<u>કન્નુ આચાર્ય</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
તું તો યાર સ્ટાઈલીશ હીરો છે	૧૭૫.૦૦
સખી બદલો શમણાં	૨૦૦.૦૦
<u>જયશ્રી ભટ્ટ દેસાઈ</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
શ્વાસની પાનખર	૨૫૦.૦૦
અગનપિપાસા	૧૦૦.૦૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં કેટલાંક પ્રકાશનો

વિદ્યાબહેન નીલકંઠ :
ગુજરાતના નારીચેતનાનાં અગ્રેસર
સં. સુકુમાર પરીખ
પ્ર. વ. 2015, ₹ 600

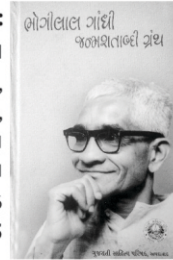
- મધ્યકાલીન કવિઓ પ્ર. વ. 2020 રાજેશ પંડ્યા ₹ 240
- સાયુજ્ય પ્ર. વ. 2018 હસમુખ પાઠક (હસમુખ પાઠકની સમગ્ર રચનાઓ) ₹ 500
- મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં વેદાન્ત પ્ર. વ. 2017 સં. નર્મદા રાવલ ₹ 320
- વિષ્ણુદાસ-રચિત ચંદ્રહાસ-આખ્યાન પ્ર. વ. 2017 સં. રમણ સોની ₹ 250
- પરિવાર-કાવ્યો પ્ર. વ. 2015 સં. ડો. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી - ડો. ઊર્મિલા ઠાકર ₹ 320
- અંતિમ કાવ્ય પ્ર. વ. 2017 રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુ. સુજ્ઞા શાહ ₹ 120
- શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્ પ્ર. વ. 2015 સં. સુધા પંડ્યા, પિનાકિની પંડ્યા ₹ 400

નિરંજન ભગત
સં. પ્રફુલ્લ રાવલ
પ્ર. વ. 2019
₹ 220

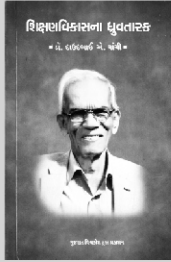
ભોગીલાલ ગાંધી :
જન્મશતાબ્દી ગ્રંથ

સં. પ્રકાશ ન. શાહ,
રમણ સોની,
રાજેન્દ્ર પટેલ
અને અન્ય
પ્ર. વ. 2016
₹ 525

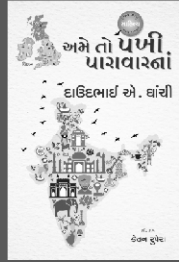
પ્રાપ્તિસ્થાન ગ્રંથવિહાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ,
નદીકિનારે, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-09 • ફોન : 079-26587949
ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુવિચર ચાર્જ અલગથી

નિષ્ઠા અને નિસબતનો પર્યાય - દાઉદભાઈ ઘાંચી

શિક્ષણવિકાસના ધ્રુવતારક :
ડૉ. દાઉદભાઈ એ. ઘાંચી
 પરામર્શક :
 કુમારપાળ દેસાઈ
 પ્રકાશક : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ
₹ 250

અમે તો પંખી પારાવારનાં
દાઉદભાઈ એ. ઘાંચી
 સં. કેતન રુપેરા
 પરામર્શક :
 વિપુલ કલ્યાણી
₹ 400

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા શિક્ષકત્વના આદર્શસિમા શ્રી દાઉદભાઈ ઘાંચી વિશેના ‘શિક્ષણ જગતના ધ્રુવતારક’ નામનો અભિવાદન ગ્રંથ પ્રગટ કરતાં અમે સહુ અનેરો ઉત્સાહ અનુભવીએ છીએ. ગુજરાતી વિશ્વકોશના શિલ્પી ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સાથે એમનો ઘણો ગાઠ સંગઠ. આથી વિશ્વકોશના પ્રારંભથી જ શ્રી દાઉદભાઈ ઘાંચીની હૂંફ આ સંસ્થાને મળતી રહી અને ત્યારબાદ શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરની વિદાય પછી વિશ્વકોશને શ્રી દાઉદભાઈ પાસેથી નવા નવા ક્ષેત્રમાં વિકાસ સાધવાની પ્રેરણા સાંપડતી રહી છે...

આ પુસ્તકના લેખો આજની અને આવતી પેઢીને શિક્ષકત્વનો આદર્શ આપશે, એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

- કુમારપાળ દેસાઈ

‘ઓપિનિયન’માં પ્રકાશિત થયેલા, દાઉદભાઈ ઘાંચીના લેખોમાંથી પસાર થતા થતા એક મુદ્દો સ્પષ્ટ તરી આવે છે : ભાષા પરનો એમનો બેમિસાલ કાબુ, અને વળી કેટકેટલા અંગ્રેજી શબ્દોને ગુજરાતી સંસ્કરણ આપવું. દાઉદભાઈને ગુજરાતીમાં સરળતાએ વહેતા અનુભવ્યા છે તેમ અંગ્રેજીમાં ય વાચનશક્તિ, વિચારશક્તિ રહ્યા છે. એમનું વાચન વિશાળ છે અને સંસ્કૃત સમેતની એમની જાણકારી સતત અનુભવાયા કરી છે. કેળવણીના આ પ્રકાંડ માણસે શિક્ષણ, કેળવણીનાં વિવિધ પાસાંઓ ખોલી સમજાવ્યા છે, તેમ એમનાં લખાણોમાં અંગ્રેજી શબ્દાવલિઓની છૂટેદોર બિછાત જોવા મળે છે. આટલું ઓછું હોય તેમ આ અંગ્રેજી શબ્દોને, વળી, ગુજરાતીમાં શબ્દો રચી અવતાર્યા છે. પરિણામે, આપણા ગુજરાતીના વિધવિધ કોશો સમૃદ્ધ બનતા ગયા છે... ‘અમે તો પંખી પારાવારનાં’ — પુસ્તકનું ભરપેટ સ્વાગત જ હોય. ... આ પુસ્તકના બાવીસ લેખોની ઊંચાઈ તેમ જ તેનું ઊંડાણ આ પંખીની પેઠે પારાવાર એક સરખું જોવા મળે છે. મૂળ તો આપણા એક વરિષ્ઠ કવિ, બાળમુકુન્દ દવેની ભારે મજબૂત કવિતાનું જ આ ચરણ. કવિ લખે છે : આપણે તે દેશ કેવા? / આપણે વિદેશ કેવા? / આપણે પ્રવાસી પારાવારના હે... જી.

આ દરેક લેખ પોકારી પોકારીને કહે જ છે : ‘આપણે તે દેશ કેવા? આપણે વિદેશ કેવા? આપણે પ્રવાસી પારાવારના હે... જી.’

ગુજરાતને ઘડનારાઓની યાદીમાં દાઉદભાઈ જેમ સોહ છે તેમ, કેતન રુપેરા-સંપાદિત તેમનું આ રૂમરૂમતું પુસ્તક પણ સોહશે તેની ખાતરી.
 - વિપુલ કલ્યાણી (યુ.કે.)

પ્રાપ્તિસ્થાન ગ્રંથવિહાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ‘ટાઇમ્સ’ની પાછળ,
 નલીકિનારે, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૦૧ • ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮૭૯૪૯
 ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુદિચર ચાર્જ અલગથી

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ ગુલાલ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ

ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્રના સંસ્થાપક અને આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના યુગપુરુષ-સર્જક સુરેશ જોષી (૩૦.૦૫.૧૯૨૧ – ૬.૦૯.૧૯૮૬)ના, કવિતા-વાર્તા-નિબંધ-વિવેચન-અનુવાદ-મીમાંસા-સંપાદન જેવાં સાહિત્યનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં અનન્ય પ્રદાનથી સાહિત્યપ્રેમી મિત્રો સુપરિચિત છે. એમની સર્જનશક્તિનાં ઊંડાણ અને વ્યાપને વ્યક્ત કરતાં અનેક પુસ્તકો-સંચયો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે. વિશ્વસાહિત્યના લાંબા અને ઊંડા પરિશીલનનાં સુફળ એમણે સંપાદિત કરેલાં એકાધિક સામયિકો – ફાલ્ગુની, વાણી, મનીષા, ક્ષિતિજ, ઊહાપોહ અને એતદ્ ઉપરાંત દ્વિભાષી સેતુમાં જોવા મળ્યાં છે. આ બધી અમૂલ્ય પણ હાલ અપ્રાપ્ય સામગ્રી તેમજ પુસ્તકો રૂપે ઉપલબ્ધ છે તે વિપુલ સામગ્રી પણ કાયમ માટે જળવાઈ રહે, અત્યારની અને આવનારી સાહિત્યરસિક પેઢીઓને એક જ ઠેકાણે સુલભ રહે એવી શ્રી. ગુલામમોહમ્મદ શેખની પરિકલ્પના, એકત્ર ફાઉન્ડેશન અને શ્રી. પ્રણવ સુરેશ જોષીના સહયોગથી સુરેશ જોષી જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે, sureshjoshi.org નામની વેબસાઇટ રૂપે સાકાર થઈ છે. ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર અને એકત્ર ફાઉન્ડેશન આ પ્રકલ્પના એક સહયોગી તરીકે તેને પ્રસ્તુત કરતાં અત્યંત આનંદ અને ગર્વ અનુભવે છે. સુરેશ જોષીના સમગ્ર સાહિત્યનું કદ અત્યંત વિશાળ હોઈ, એ સામગ્રી અહીં ક્રમશઃ ઉમેરાતી જશે.

સહુ સાહિત્ય-પ્રેમી મિત્રોનું સુરેશ જોષીના સાહિત્ય-વિશ્વમાં સ્વાગત છે.

- કમલ વોરા (ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર વતી)
- અતુલ રાવલ (એકત્ર ફાઉન્ડેશન વતી)

www.sureshjoshi.org અને
www.ekatrafoundation.org

ઉપરથી સુરેશ જોષીના આ સમૃદ્ધ સાહિત્યવિશ્વમાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

સર વિલિયમ જોન્સ અહીં તો ન્યાયાધીશના હોદ્દે આવેલા, 1783માં. તેમણે ત્યાર પછીના અગિયાર વર્ષનું શેષ જીવન હિંદમાં જ ગાળ્યું. એ દરમ્યાન તેમણે, જર્મન કવિ ગ્યુએટે જેનાથી મુગ્ધ એ ભાષાન્તર શાકુન્તલનું કલકતેથી 1789માં પ્રગટ કર્યું; ‘ગીત ગોવિંદ’ પણ અંગ્રેજીના દેશ વિદેશી રસજ્ઞો માટે તૈયાર કર્યું; અને અવસાનવર્ષ 1794માં ‘મનસ્મૃતિ’નું આગલા કરતાં સારું ભાષાન્તર પ્રજાને આપ્યું. સંસ્કૃતનો ગ્રીક તથા લેટિન સાથેનો સંબંધ પહેલવહેલી વાર દર્શાવનાર જોન્સ જ હતા.

- વિજયરાય વૈદ્ય

ફાર્બસના પ્રયત્નોથી જ ઇ.સ. 1848ના અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઈ. હસ્તપ્રતો એકઠી કરીને તેમને આધારે ‘રાસમાળા’ પુસ્તક લખવા માટે સરકારી નોકરીમાંથી રજા લઈ 1854ના માર્ચની 28મીએ ફાર્બસ સ્વદેશ ગયા. 1856માં રિચર્ડસન બ્રધર્સના પ્રેસમાં છપાઈને બે ભાગમાં ‘રાસમાળા’ પ્રગટ થઈ અને તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં પાછા આવ્યા.

- દીપક મહેતા

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું મહત્ત્વ એ કારણે છે કે એણે લોકહિત માટે સ્વાર્થ ત્યાગ કરનારાં બુદ્ધિમંત આગેવાનની કલ્પના તાદૃશ કરી - સરસ્વતીચંદ્ર ઘર તજે છે, લક્ષ્મી તજે છે, મિત્ર તજે છે ને છેવટે કુમુદને પણ તજે છે. કારણ કે તેને લોકસંગ્રહ માટે પોતાની જાતનો હોમ કરવો છે. તેને આ દેશની દશા રડાવે છે.

- મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

દર્શક ‘દીપનિર્વાણ’માં આવું આવું થતી આઝાદીના કાળખંડમાં જ ‘દીપનિર્વાણ’નાં માધ્યમે પ્રાચીન ભારતના ગણરાજ્યો અને લોકશાહી શાસનને સર્જનાશ્રયે ધબકતું કરે છે અને પ્રજાકીય સાસનનો આ દીપ કયા કારણે, મૂલ્યોના હાસે ઓલવાયો (નિર્વાણ પામ્યો) તે દર્શાવી લોકશાહી સામેના ભયને પણ આંગળી મૂકીને વ્યક્ત કરે છે.

- હસુ યાજ્ઞિક

શ્રી પન્નાલાલે ‘માનવીની ભવાઈ’ રૂપે કાળપ્રધાન નવલકથા લખી નવો ચીલો પાડ્યો છે. તે તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે. કાળુની વાત તેની વાત નથી, પણ નવાં ને જૂના જમાનાના સંધિકાળે ઊભીને અમળાતાં ગામડાંની વાત છે. કાળુ તો એક નિમિત્ત છે. જાણે આખી વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર જ કાળુ છે, ને બીજાં બધાં તો એના દોરવાં દોરાય છે.

- મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કાંલેજ, વિસાવદર.

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા!

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન: ૩૨૯૦૬૬૫૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મહત્વના પ્રકાશનો

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
૧.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 1	225/-
2.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 2/1	300/-
3.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 2/2	250/-
4.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 3	525/-
5.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 4	550/-
6.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 5	425/-
7.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 6	450/-
8.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 7	450/-
9.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 8/1	560/-
૧૦.	ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ : 8/2	620/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ,
નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮ ૦૦૮

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭, Email: gspamd@gmail.com

સ્વ. દક્ષાબેન વિજયશંકર પટ્ટણીના પુસ્તક ‘ગાંધીજીનું ચિંતન-મૂલ્યાંકન’નો અંતિમ પેરેગ્રાફ:-

“ઘણાં લોકોના મનમાં ઊભો થતો એક પ્રશ્ન છે કે ગાંધીજી એમના જીવનના અંતિમ દિવસોમાં તદ્દન એકલા હતા. પારાવાર વેદના અને નિરાશાથી ઘેરાયેલા ગાંધીજીને પછી તો એકસો પચ્ચીસ વર્ષ જીવવાની જે ઇચ્છા હતી તે પણ રહી નથી. એમના વર્ષોના સાથીઓ જેમને હિન્દના સ્વરાજ માટે ગાંધીજીએ તૈયાર કર્યા; તે બધા જ રાજકીય નેતાઓ સ્વરાજ મળતાંની સાથે ગાંધીજી અને ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને નેવે મૂકી દે છે. જીવનના આ અંતિમ દિવસો જેને પ્યારેલાલે ‘પૂર્ણાહુતિ’માં આવેખ્યા છે તે ગાંધીજીના જીવન અસદ્ધ કરુણ કથા છે. આવું કેમ? આ પરથી એમ નથી લાગતું કે ગાંધીજી એમના જીવન કાર્યમાં નિષ્ફળ ગયા?

ઇતિહાસ આંખ સામેથી પસાર થાય છે: જગતનો પ્રત્યેક મહાપુરુષ એનાં જીવનની અંતિમ અવસ્થામાં, છેલ્લી પરીક્ષામાં એકલો જ હોય છે. પછી એ યાદવાસ્થળી પછી પારધીના બાણથી વીંધાતા કૃષ્ણ હોય કે કોસ ઊંચકીને વધસ્તંભ તરફ જતા ઈશુ હોય, હિમાળો ગાળવા જતા યુધિષ્ઠિર હોય કે નોઆખલીના મહાભિનિષ્ક્રમણના ગાંધીજી હોય. વિકાસની એ અંતિમ ભૂમિકાએ મનુષ્ય એકલો જ હોય છે. એ ભૂમિકા એટલી તો ઊંચી હોય છે કે સામાન્ય માણસ ઇચ્છે તો પણ સાથે રહી શકતો નથી. એ સાધકની મર્યાદા નથી પણ સાધનાની વિશેષતા છે કે જીવનવિકાસની અંતિમ ભૂમિકાએ મનુષ્ય એકલો જ હોય છે. એ એકલતા નથી નિષ્ફળતા કે નથી નિરાશા. એ કરુણતા જરૂર છે પણ એ કરુણતામાં ભવ્યતા રહેલી છે. માનવસંસ્કૃતિના હિમાલયનું એ ભવ્ય ઉન્નત શિખર છે.

પૂજ્ય ગાંધીજીના દેહાવસાન 30. જાન્યુઆરી 1948ના સંદર્ભે

પીયૂષ પારાશર્ય અને પરિવાર

98251 87007

રજિસ્ટ્રેશન નં. E - ૨૬૭ (સૂરત)

નર્મદ સાહિત્ય સભા

કાર્યાલય: સાહિત્ય સંગમ, બાવાસીદી, પંચોલી વાડી સામે, ગોપીપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧
મો. નં. ૯૮૨૫૧૪૪૨૭, ૬૩૫૨૨૨૨૩૦૫

તા. ૪-૧-૨૦૨૨

નર્મદ સાહિત્ય સભાનાં ચંદ્રકો માટે પુસ્તકો મોકલવાની જાહેરાત

નીચે જણાવેલા વર્ષના ગાળામાં અને વિષયોનાં પ્રગટ થયેલાં પ્રથમ આવૃત્તિવાળાં, મૌલિક શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને નર્મદ સાહિત્ય સભા તરફથી નીચે પ્રમાણેનાં ચંદ્રકો એનાયત કરવામાં આવશે. સંપાદન મોકલવા નહીં. સર્વ લેખકો અને પ્રકાશકોને તા. ૨૮-૦૨-૨૦૨૨ સુધીમાં દરેક પુસ્તકની બબ્બે નકલો, 'કયા ચંદ્રક માટે છે' તે વિગત અને લેખકને પૂરું નામ-સરનામું તથા મોબાઇલ નંબર પુસ્તકના પહેલાં પાના પર લખીને નર્મદ સાહિત્ય સભા, C/o સાહિત્ય સંગમ, પંચોલી વાડી સામે, બાવાસીદી, ગોપીપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧ પર મોકલી આપવા વિનંતી છે.

૧. નર્મદ ચંદ્રક (કાવ્યસંગ્રહ) : વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯-૨૦૨૦ દરમિયાન પ્રગટ શ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહને
૨. નર્મદ ચંદ્રક (નાટ્યસંગ્રહ, રંગમંચ વિષયક, નાટ્યસંશોધન) : વર્ષ ૨૦૧૭-૨૦૧૮-૨૦૧૯ના ગાળા દરમિયાન પ્રગટ થયેલ શ્રેષ્ઠ નાટ્યસંગ્રહ, રંગમંચ વિષયક, નાટ્ય સંશોધનને
૩. નંદશંકર ચંદ્રક (નવલકથા) : વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦૨૦ બે વર્ષના ગાળામાં પ્રથમ વાર પ્રગટ થયેલ નવલકથાને
૪. જ્યોતીન્દ્ર દવે ચંદ્રક (હાસ્યલેખસંગ્રહ) : વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦૨૦ના ગાળામાં પ્રગટ થયેલ શ્રેષ્ઠ હાસ્યલેખ સંગ્રહને
૫. જનક નાયક ચંદ્રક (મનોવિજ્ઞાન, જીવનલક્ષી, પ્રેરણાત્મક) : વર્ષ ૨૦૧૮-૨૦૧૯-૨૦૨૦ વર્ષના ગાળામાં પ્રગટ થયેલ મનોવિજ્ઞાન, જીવનલક્ષી, પ્રેરણાત્મક વિષયના શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને
૬. નર્મદ ચંદ્રક (ઇતિહાસ, સંશોધન) : વર્ષ ૨૦૧૬થી ૨૦૨૧ દરમિયાન પ્રગટ થયેલ શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને
૭. નર્મદ ચંદ્રક (આત્મકથા, જીવનચરિત્ર, રેખાચિત્રો) : વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦-૨૦૨૧ના ગાળા દરમિયાન પ્રગટ થયેલ શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને
૮. નંદશંકર ચંદ્રક (નવલિકાસંગ્રહ) : વર્ષ ૨૦૨૦-૨૦૨૧ના ગાળામાં પ્રગટ થયેલ શ્રેષ્ઠ નવલિકાસંગ્રહને
૯. શ્રી મનહરલાલ ચોકસી ચંદ્રક (ગઝલછંદ, સંશોધન, ગઝલકારો વિષે, ગઝલ આસ્વાદ) : વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦-૨૧ના ગાળામાં પ્રગટ થયેલ શ્રેષ્ઠ પુસ્તકને

કેતન મુનશી વાર્તાસ્પર્ધા-૧૫, ૨૦૨૨ માટે વાર્તા મોકલવાની છેલ્લી તા. ૩૧-૧૦-૨૦૨૨ છે. નિયમો માટે ઉપરોક્ત મો. નં. નો સંપર્ક કરવો.